

Prilozi

Organizacioni odbor „okruglog stola“ sarajevska operacija

KOMANDA SARAJEVSKE
ARMIJSKE OBLASTI
S A R A J E V O

Formiranje Organizacionog
odbora okruglog stola
»Sarajevska operacija«. —

Na osnovu Orientacionog programa — obilježavanja jubileja iz NOR-a i socijalističke revolucije do 40-godišnjice pobjede nad fašizmom — 9. maja 1985. godine, te stavova Političke uprave SSNO i Socijalističkog saveza radnog naroda SR BiH, a u vezi organizovanja okruglog stola »Sarajevska operacija«, formirati Organizacioni odbor Okruglog stola od 13 članova. Osnovni zadaci Odbora biće sljedeći:

- sačiniti pitanja za raspravu na Okruglom stolu;
- utvrditi spisak učesnika Okruglog stola;
- obaviti lični razgovor sa drugovima koji će imati uvodna izlaganja, kao i ostalima koji će učestvovati u raspravi;
- uputiti blagovremeno pismena objašnjenja i potrebne materijale učesnicima Okruglog stola za pripremu i učešće na ovom skupu;
- izraditi planove: rada Okruglog stola, dočeka, smještaja, ishrane i ispraćaja učesnika i gostiju, publiciteta, obezbjeđenja prostorija i uslova za rad, materijalno-finansijskog obezbjeđenja i zdravstvenog zbrinjavanja;
- izraditi protokol Okruglog stola.

U Organizacioni odbor imenujem sledeće drugove:

1. general-majora Stanimira Petrovića — predsednik Odbora,
2. drugaricu Raziju Fetahagić — član,
3. druga Avdu Husarića, član,
4. druga Alberta Altarca — član,
5. druga Nedima Šarca — član,
6. druga Dragana Šeledu — član,
7. druga Milana Grahovca — član,
8. pukovnika Milenka Andelića — član,
9. pukovnika Milutina Kukanja — član,

10. pukovnika Velimira Krezovića — član,
11. pukovnika Miomira Mialovića — član,
12. potpukovnika Simeona Tumanova — član,
13. potpukovnika Miloja Šćekića — sekretar Odbora.

Za rad Odbora mi je odgovoran predsjednik Odbora general-major
Stanimir Petrović.

KOMANDANT SARAJEVSKE
ARMIJSKE OBLASTI
general-potpukovnik
Anton Lukežić

Spisak učesnika okruglog stola „sarajevska operacija“

OPERATIVNI ŠTAB SARAJEVSKE GRUPE KORPUSA

1. DRAGO ĐUKANOVIĆ

3. KORPUS

1. BLAŽO ĐURIČIĆ

2. RUDOLF PETOVAR

3. VOJO LJULJIĆ

38. DIVIZIJA

1. FRANJO HERLJEVIĆ

2. MILAN VUKOVIĆ

3. DIVIZIJA

1. SVETOZAR RADOJEVIĆ

37. DIVIZIJA

1. ČEDOMIR DRULOVIĆ

5. KORPUS

1. NIKOLA KARANOVIĆ

4. DIVIZIJA

1. STEVO RAUŠ

2. DMITAR BAJALICA

3. DUŠAN DOZET

DRUŠTVENO-POLITIČKI RADNICI SA TERENA

1. DANE OLBINA

2. BORO KNEŽIĆ

PREDSTAVNICI JNA

1. PETAR GRAČANIN, general-
-pukovnik

2. SVETOZAR ORO, general-
-ppukovnik

27. DIVIZIJA

1. ZARIJE ŠKEROVIĆ

2. ASIM HODŽIĆ

2. KORPUS

1. VOJIN NIKOLIĆ

29. DIVIZIJA

1. VLADO ŠEGRT

2. VUKAŠIN MIĆUNOVIĆ

3. ACO BABIĆ

10. DIVIZIJA

1. UROŠ BOGUNOVIĆ

2. RADE BAŠIĆ

3. ADEM KOVAČEVIĆ

4. MESUD HOTIĆ

3. DIVIZIJA KNOJ-a

1. DANILO KOMNENOVIĆ

VOJNE ŠKOLE

1. JEVREM COKIĆ, pukovnik

2. RADIVOJE MARKOVIĆ,
pukovnik

3. SLOBODAN ALAGIĆ, general-pukovnik
4. ENVER ČEMALOVIĆ, general-pukovnik
5. DRAGO RAKOČEVIĆ, general-ppukovnik
6. MILAN BELOGRILIĆ
7. KEMAL KORAJLIĆ

**TERITORIJALNA ODBRANA
SR BiH**

1. MUJO MUJKIĆ, general-ppukovnik
2. DRAGO VUKOSAVLJEVIĆ, general-major

KOMANDANTI IZ SAO

1. VESO SRDIĆ, general-major
2. ZORAN STOJKOVIĆ, pukovnik

DELEGACIJA SUBNOR-a

1. DŽEMAL MUMINAGIĆ
2. RATKO JOVIĆIĆ
3. NIKOLA ANDRIĆ

NARODNI HEROJI

1. NIKOLA CVIJEĆIĆ
2. NISIM ALBAHARI
3. UGLJEŠA DANILOVIĆ

**PREDSTAVNICI INSTITUCIJA
IZ SARAJEVA**

1. IBRAHIM KARAMEHMEDOVIĆ
2. TONČI GRBELJA
3. AHMET HADŽIREVIĆ
4. BOŽIDAR MATIĆ
5. SVETOZAR ZIMONJIĆ
6. VASO RADIĆ

ISTORIČARI-PUBLICISTI

1. TRGO FABIJAN
2. ZDRAVKO ANTONIĆ
3. RADOMIR PETKOVICIĆ
4. UROŠ KOSTIĆ
5. MUHAREM KRESO
6. NIKOLA ANIĆ

**DRUŠTVENO-POLITIČKI
RADNICI**

1. BRANKO MIKULIĆ
2. NIKOLA STOJANOVIĆ
3. CVIJETIN MIJATOVIĆ
4. MILANKO RENOVICA
5. RADE GALEB
6. MATO ANDRIĆ
7. MIRKO VRANIĆ

**DELEGACIJA GRADA
SARAJEVA**

1. IVAN BRIGIĆ
2. UGLJEŠA UZELAC
3. LJUBIŠA JAKŠIĆ
4. ZIJO BRAJLOVIĆ
5. EŠREF KORJENIĆ

OPŠTINA Stari Grad

1. RAMIZ VOLODER
2. MOMIR JUNGIĆ
3. JAKOV VILUŠIĆ

**PENZIONISANI GENERALI,
koji žive u Sarajevu**

1. MILAN AĆIĆ
2. DŽEMIL ŠARAC
3. ABAZ DERONJA
4. LAZO VIDOVIĆ
5. HAMDIJA OMANOVIĆ
6. MIĆO DOŠENOVIC
7. SLOBODAN KEZUNOVIĆ
8. NIKOLA ZVICER
9. LEVI-MORIC dr. MONI
10. ŠUKRIJA BIJEDIĆ
11. ADOLF DANČEVIĆ
12. AHMET DŽUBO
13. IDRIZ ČEJVAN
14. EKREM DURIĆ
15. ASIM PERVAN
16. NIKOLA AVRAMOVIĆ

ORGANIZACIONI ODBOR

1. STANIMIR PETROVIĆ,
general
2. RAZIJA FETAHAGIĆ
3. NEDIM ŠARAC
4. AVDO HUSARIĆ
5. ALBERT ALTARAC
6. DRAGAN ŠELEDA

7. SVETO KOVAČEVIĆ
8. MIRAŠ STOŽINIĆ

**SARAJEVSKA ARMJSKA
OBLAST**

1. ANTON LUKEŽIĆ, general-
-ppukovnik
2. VLADIMIR DAMJANOVIĆ,
general-ppukovnik
3. SAKIB POZDERAC, general-
-major
4. MILE BABIĆ, pukovnik

7. MILAN GRAHOVAC
8. MILENKO ANDELIĆ,
pukovnik
9. MILUTIN KUKANJAC,
pukovnik
10. VELIMIR KREZOVIĆ,
pukovnik
11. MIOMIR MIALOVIĆ,
pukovnik
12. ALEKSANDAR VASILJEVIĆ,
pukovnik
13. MILOJE ŠCEKIĆ, ppukovnik

Hronologija

Potpukounik Mr Muharem Kreso²

Februar 1945. godine

15. februar

Obrazovana njemačka komanda odbrane Sarajeva na osnovu Direktive njemačke vrhovne komande o proglašenju Sarajeva »utvrđenim mjestom« (Festplatz). Za komandanta odbrane imenovan je general Katner, dotadašnji komandant 1.034. federalne komandanture Sarajevo, i potčinjene su mu sve oružane formacije u garnizonu.

18. februar

Organizovanje njemačke odbrane Sarajeva. Njemačka Komanda odbrane Sarajeva (Kampfkommandant Sarajevo), izdala zapovijest za odbranu grada, koji se kao »utvrđeno mjesto« nije smio napustiti bez ličnog Hitlerovog odobrenja. Za spoljnu odbranu predviđena su tri pojasa odbrane, a s obzirom na mogućnost »ustanka u unutrašnjosti grada«, u njemu je obrazovano i šest utvrđenih rejonova.

22. februar

Njemački plan odbrane Sarajeva. Na osnovu naređenja kojim je Sarajevo proglašeno »utvrđenim mjestom« (Festplatz), što je značilo da ne može biti napušteno bez ličnog Hitlerovog odobrenja, u Komandi odbrane Sarajeva izrađen detaljan plan odbrane grada po svaku cijenu, a rađen je sa pretpostavkom da je moguć »ustanak u unutrašnjosti«.

26. do 28. februar

Ideja o operaciji. Na savjetovanju sa komandantima armija, vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, između ostalog, zaključio da su uslovi za prelazak u završnu ofanzivu na jugoslovenskom ratištu najpovoljniji na sektoru Sarajeva. Likvidacijom na toj lokaciji isturenog njemačkog korpusa oslobođile bi se pomene snage i bitno izmijenila situacija najsolidnije utvrđenih njemačkih snaga u Sremu. Za učešće u operaciji predviđeni su 2. armija, te 2., 3. i 5. korpus.

1. mart

Upućivanje 3. korpusa prema Romaniji. Kao prvi korak u pripremi sarajevske operacije, Generalstab Jugoslovenske armije je iz rejona Zvornika u dolini Drine uputio 3. udarni korpus prema Romaniji i Sarajevu, pošto su ostale predviđene snage bile već orijentisane prema odgovarajućim odsjecima fronta. Korpusu je istovremeno dodijeljeno 3.000 novih boraca iz regrutnih centara.

1. mart

Diverzija na komunikaciji Sokolac — Rogatica. Devetnaesta birčanska brigada 27. udarne divizije 3. korpusa Jugoslovenske armije ovladala je njemačkim uporištima na putu Sokolac — Rogatica (i držala ih naredna dva dana), glavnoj odstupnoj komunikaciji njemačke 181. divizije.

1. mart

Osloboden Ostrožac. Deseta i trinaesta hercegovačka brigada 29. divizije i 17. ramska brigada 10. udarne divizije, poslije žilave borbe, osloboidle su Ostrožac i nastavile gonjenje ostataka njemačke 369. i ustaško-domobranske 9. divizije prema Ivan-sedlu.

1. mart

Ubačena grupa bataljona. Priprema sarajevske operacije zatekla je na desnoj obali Bosne, u rejonu Zenica, Visoko, Vareš, grupu bataljona 4. udarne divizije (tri bataljona sa 1.500 boraca), koja je tokom čitavog mjeseca, u ulozi ubačene grupe, vodila borbe sa neprijateljevim posadama u pozadini i za to vrijeme ojačala za novih 500 boraca.

1. mart

Protivudar 7. SS divizije kod Zenice i Lašve. Njemačka 7. SS divizija (ojačana lokalnim posadama jačine još jedne divizije) iz rejona Zenice i Bussovače otpočela napad na 4. udarnu diviziju 5. korpusa Jugoslovenske armije, sa ciljem da je odbaci iz doline Bosne, jer je zaprijetila opasnost da ona presječe odstupne komunikacije 2. korpusa u rejonu Sarajeva. Do 4. marta neprijatelj je glavninu 4. divizije doveo u okruženje i ovlađao Vitezom, ali je produženi napad prema Travniku oslabljen upućivanjem 13. SS puka na Ivan-sedlo.

3. mart

Osloboden Konjic. Goneći ostatke njemačke 369. i ustaško-domobranske 9. divizije, 29. divizija 2. udarnog korpusa oslobođila Konjic.

4/5. mart

Izbijanje 29. divizije na Ivan-sedlo. Goneći ostatke razbijene njemačke mostarske grupacije, 29. udarna divizija 2. korpusa izbila na greben Ivan-sedla, čime se uključila u borbe za slamanje spoljne odbrane 21. korpusa.

4/5. mart *Povlačenje 181. divizije na Romaniju.* Njemačka 181. pešadijska divizija počela povlačenje iz doline Drine, gdje je od sredine januara držala odsjek fronta »zelene linije« od Goražda do Višegrada. Do 7. marta divizija se probila u rejon Pala, zaposjela drum preko Romanije i u rejonu Sokolac — Podromanija — Dikalj obrazovala istureni mostobran.

4/5. mart *Luburićev ustaški »Priječki sud«.* U Sarajevu počeo sa radom ustaški »Priječki sud« koji je do 26. marta 1945. godine osudio 140 lica (uglavnom na smrt). Ukupan broj žrtava ustaškog terora u Sarajevu od 18. februara do 4. aprila popeo se na 783, pošto je pored 323 žrtve ubijene u Sarajevu, broj obješenih, strijeljanih i na druge načine umorenih, daleko veći.

5. mart *Oslobođenje Goražda.* Dijelovi 37. udarne divizije potisli zaštitnicu njemačke 181. divizije i oslobodili Goražde.

5/6. mart *Zauzeti prevoji Jabuka i Sjemeć.* Trideset sedma udarna divizija 2. korpusa, nastupajući od Goražda i Višegrada, potisla zaštitnice njemačke 191. divizije i ovladala prevojima Jabuka (na ograncima Jahorine) i Sjemeć (na istoimenoj planini).

6. mart *Napadi u dolini Zujevine.* Dvije brigade 10. udarne divizije, sadejstvujući 29. diviziji u odbraňi Ivan-sedla, počele seriju napada na obezbjeđenje željezničke pruge između Tarčina i Hadžića, i u toku dvije noći zauzele željezničku stanicu Osenik i izbacile iz stroja blizu 300 neprijateljskih vojnika.

6. mart *Borba za »kičmu odbrane mostobrana«.* Radi stabilizacije odbrane na Ivan-sedlu, dijelovi njemačkog 21. korpusa (ostaci njemačke 369. i ustaško-domobranske 9. divizije i 909. tvrđavska brigada, sa svježim 13. SS pukom) izvršili protivudar na dijelove 29. udarne divizije Jugoslovenske armije. Obilaznim manevrom neprijatelj potisnuo 10. brigadu, ali su protivnapadima sve tri angažovane brigade do 9. marta položaji stabilizovani, iako je greben Prevoja ostao u neprijateljskim rukama. Gubici neprijatelja procijenjeni su na 410 mrtvih i preko 500 ranjenih. Dvadeset deveta divizija je imala 58 poginulih, 184 ranjena i dvadesetak promrzlih boraca.

7. mart *Oslobođena Rogatica.* Dijelovi 37. udarne divizije 2. korpusa potisli zaštitnice njemačke 181. divizije i oslobodili Rogaticu.

7. mart *Oslobodenja Prača.* Sedma omladinska crnogorska udarna brigada »Budo Tomović« 3. udarne divizije oslobodila Praču.
8. mart *Pokušaj oslobođenja Sokoca.* Devetnaesta birčanska brigada 27. udarne divizije potisla dijelove njemačke 181. divizije u Podromaniju i prodrla u Sokolac. Narednih nekoliko noći brigada je ponavljala napade, u kojima je imala 17 poginulih, 13 nestalih i 46 ranjenih, ali se neprijatelj, uglavnom, održao na položajima.
8. mart *Upućivanje Tuzlanskog NOP odreda radi prihvata ranjenika Grupe bataljona 4. divizije.* Po naređenju Štaba 3. udarnog korpusa, Tuzlanski NOP odred (tri bataljona, Izviđačka četa i prištapski dijelovi sa Štabom) krenuli iz Turije (kod Gračanice) prema Varešu, radi prihvata ranjenika Grupe bataljona 4. divizije.
10. mart *Protivudar prema 10. diviziji.* Njemački 21. korpus radi rasterećenja komunikacija prema Ivan-sedlu i Kiseljaku preuzeo poduhvat »Skok u stranu« (Unternehmen Seitensprung). Prodorom dolinom Lepenice i frontalnim pritiskom iz doline Zujevine, 9. i 17. brigada dovedene su u poluokruženje na grebenu Drogzgometve, ali su se izvukle i uz angažovanje 7. brigade izbacile neprijatelja iz Kreševa. Kada se 13. marta u napad uključila i zakanjela glavnina 7. SS divizije, neprijatelj je ponovo upao u Kreševo, ali diviziju, koja se izvukla na Inač i Visočicu, nije više bilo moguće okružiti.
10. mart *Formiranje artiljerijske brigade 2. korpusa.* U Trnovu od motorizovanih divizionala Artiljerijske grupe formirana Artiljerijska brigada 2. udarnog korpusa.
10. mart *Zapovijest za obezbjedenje objekata u gradu nakon njegovog oslobođenja.* Štab 3. (Bosansko-hercegovačke) divizije Korpusa narodne odbrane Jugoslavije izdao Zapovijest za obezbjedenje objekata u Sarajevu nakon njegovog oslobođenja. Za taj zadatak, pored Štaba divizije, angažovano je 5 njениh bataljona.
10. mart *Predaja ranjenika u Progaru.* Grupa udarnih bataljona 4. udarne divizije u rejonu s. Progar (kod Vareša) predala Tuzlanskom NOP odredu 3. udarnog korpusa svoje ranjenike (oko 40) i zarobljenike, te su ponovo osposobljeni za manevarska dejstva na tom širokom prostoru.

10. mart

Obrana s. Brnjic. Jače ustaško-domobranske i četničke snage izvršile konvergentan napad iz Zeline i Pepelara prema s. Brnjicu, u kome se nalažila baza za vazdušno snabdijevanje Grupe bataljona 4. udarne divizije na desnoj obali Bosne. Manevrom po unutrašnjim pravcima 3. bataljon 8. krajške brigade odbio je oba napada, nanijevši neprijatelju znatne gubitke.

11. mart

Pokušaj potiskivanja 181. divizije sa Romanije. Treći udarni korpus odmah nakon pristizanja iz rejona Zvornika počeo odlučan napad na njemačku 181. pješadijsku diviziju, sa ciljem da je zbaci sa Romanije i ovlada komunikacijom Podromanija — Crvene stijene. U petnaestodnevnim borbama Korpus je više puta presijecao komunikaciju, dovodio u tešak položaj posade u Mokrom i na Crvenim stijenama, a 363. puk u Podromaniji dva puta u potpuno okruženje. U tim borbama oko 1.000 boraca korpusa izbačeno je iz stroja.

11/12. mart

Napad za oslobođenje Sokoca i Podromanije. Po velikoj hladnoći i dubokom snijegu, 3. udarni korpus počeo napad za oslobođenje Sokoca i Podromanije. Poslije četvorodnevnih oštih borbi, 38. divizija je 14/15. marta oslobođila Sokolac, a 27. divizija u Podromaniji odsjekla njemački 363. pješadijski puk. Zbog iscrpljenosti jedinica i nemanja rezervi, dalji napadi su obustavljeni, a njemačkom puku u Podromaniji pristigla su ojačanja kojima je ponovo posjeo i odstupne komunikacije.

12. mart

Prodor 37. divizije prema Palama. Treća proleterska sandžačka brigada 37. udarne divizije ovladala podromanijskim selima Jelovci, Čemanovci i Sajnovići, čime je bitno ugrožen njemački garnizon u Palama.

13. mart

Popuna 3. udarnog korpusa. Osamnaesta hrvatska udarna brigada 38. divizije u Zvorniku prihvatiла 2.000 novih boraca sa Kosova, koji su odmah raspoređeni po jedinicama 3. korpusa. U toku operacije jedinice su popunjavane iz Dopunskog korpusa centra — oko 3.000 boraca iz Srbije i oko 500 iz Vojne oblasti.

14. mart

Pokušaj ovladavanja tjesnacom Krupačke stijene. Peta proleterska brigada 3. udarne divizije napala njemačke položaje: Krupac — Bjelovac — Očađelo, sa ciljem da ovlada tjesnacem Željeznice kod Krupačkih stijena, ali se poslije dvodnevnih borbi pod pritiskom njemačkog protivudara povu-

kla u rejon Ilovice. Uz 182 neprijatelja izbačena iz stroja, brigada je imala 24 poginula i 71 ranjenog borca.

14/15. mart

Napad za oslobođenje Sokoca i Podromanije. Nakon prikupljanja glavnine, 3. udarni korpus Jugoslovenske armije pokušao da ovlada njemačkim položajima na Romaniji. Uprkos velikoj hladnoći, 38. divizija je oslobođila Sokolac, a 27. divizija u Podromaniji odsjekla njemački 363. puk. Zbog pristizanja njemačkih pojačanja i nepostojanja sopstvenih rezervi, dalji napadi su obustavljeni.

15. mart

Predlog za objedinjavanje komandovanja u rejonu Sarajeva. Da bi se olakšalo komandovanje na širokom prostoru, razmještenim jedinicama Jugoslovenske armije koje učestvuju u operaciji, Štab 2. armije predložio Generalštabu formiranje Operativnog štaba, koji bi objedinio komandu raspostređenim jedinicama tri korpusa u rejonu Sarajeva.

15/16. mart

Prebjegavanje domobrana na stranu Jugoslovenske armije. Jedna četa (140 vojnika) domobranskog 18. zdruga, koja je posjedala položaje na Trebeviću (Zlatište, Brus Ravne) napustila položaje i priključila se 3. udarnoj diviziji.

16. mart

Pokušaj atentata na Luburića. Sarajevski skojevac HALID NAZEČIĆ pred narodnim pozorištem pokušao je atentat na ustaškog pukovnika Vjekoslava Luburića. Atentat nije uspio, a on je uhapšen i strijeljan.

17. mart

Objedinjavanje komandovanja operacijom. Na redbom Vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije od 17. marta 1945. formiran Operativni štab Sarajevske grupe korpusa, u čiji sastav su ušli: general-major Radovan Vukanović, komandant, general-major Slavko Rodić i pukovnik Pero Kosorić. Za načelnika Štaba, kasnije je imenovan, pukovnik Drago Đukanović, načelnik Štaba 29. divizije.

17. mart

Protivudar prema 3. diviziji. Radi odbacivanja 3. udarne divizije iz doline Željeznice, njemački 21. korpus preuzeo poduhvat »Šumski duh« (Unternehmen Berggeist). U frontalni udar upućena je 964. tvrđavska brigada i Borbena grupa »Danijel«, dok je kompletan 7. SS divizija kroz šume neposjednutog Igmana ubaćena u pozadinu divizije, prema Trnovu. Za šest dana neprijatelj je ovladao Trnovom, izbio na prevoj Rogoj i glavnu 3. diviziju doveo u poluokruženje na padinama

Jahorine. Udarom 4. hercegovačkog bataljona preko prevoja Hojte u leđa, i koordiniranim protivnapadima uz podršku korpusne artiljerije, neprijatelj je odbačen na polazne položaje.

17/18. mart

Pokušaj ovladavanja Velikom Gradinom. Šesnaesta muslimanska brigada 27. udarne divizije izvršila napad na Veliku Gradinu radi slamanja desnog krila njemačke odbrane u Podromaniji. Dijelovi brigade su prodrli u odbrambeni položaj neprijatelja, ali su se zbog snažne vatre iz utvrđenih bunkera i uz gubitke morali povući.

19. mart

Operacija Proljetna oluja. Njemačka Komanda Jugoistoka radi sprečavanja otkrivenih namjera Generalštaba Jugoslovenske armije, odnosno odsijecanja i uništenja 21. korpusa u rejonu Sarajeva, počela konvergentan napad od Doboja, Građaca i Brčkog na 2. armiju u širemu rejonu Tuzle. Druga armija je sprječila dublje prodore sve tri napadne grupe, ali je zbog toga moralna odustati od učešća u sarajevskoj operaciji.

20. mart

Hitlerovo odobrenje za napuštanje Sarajeva. Ocijenivši da su svi njegovi planovi o ponovnom uspostavljanju »zelene linije« na jugoistoku propali, Hitler odobrio napuštanje Sarajeva i sarajevskog mostobrana«, čime je Sarajevo izgubilo status »utvrđenog mjesta«.

20. mart

Odustajanje od učešća 2. armije u operaciji. Štab 2. armije, prinuđen prethodnog dana započetim neprijateljevim napadima na njegove položaje, uslovio je učešće 2. armije u Sarajevskoj operaciji, dodjelom pojačanja rezerve Generalštaba i istovremenim napadom 1. armije u Sremu. Kako se tim zahtjevima nije moglo udovoljiti, odustalo se od njenog učešća, pa su ciljevi operacije znatno ograničeni.

21. mart

Okupljanje operativnog štaba sarajevske grupe korpusa Jugoslovenske armije. U Kalinoviku, u Štabu 2. udarnog korpusa, okupio se novoimenovani Operativni štab Sarajevske grupe korpusa Jugoslovenske armije. Pošto se dan prije odustalo od ideje da 2. armija učestvuje u operaciji, sarajevskom operacijom dalje samostalno rukovodi taj štab.

23. mart

Otkriven nestanak njemačkog plana odbrane Sarajeva. U njemačkoj Komandi odbrane Sarajeva otkriven nestanak Plana odbrane grada, zbog čega je uhapšeno 25 njemačkih vojnika i oficira, te 150

pripadnika oružanih snaga tzv. NDH, a načelnik štaba Komande prisiljen da počini samoubistvo. Obavještajna mreža NOP-a, koja je plan već bila dostavila Operativnom štabu Sarajevske grupe korpusa Jugoslovenske armije, nije otkrivena.

23. mart

Konačno oslobođeno Trnovo. Konvergentnim udarom 3. udarne divizije sa prevoja Rogoj, te četiri hercegovačka bataljona sa prevoja Hojte, uz podršku Korpusne artiljerijske brigade i 12 avio-povleta 1. vazduhoplovne eskadrile JRV, potisla ojačanu 7. SS diviziju, ponovo oslobođila Trnovo i povratila ranije položaje. Za 7 dana divizija je imala 64 poginula, 95 ranjenih i 19 nestalih, a hercegovački bataljoni još 15 poginulih i 60 ranjenih.

24. mart

Ponovni pokušaj ovlađivanja Gradinom. Šesnaesta muslimanska brigada 29. divizije, uz podršku avijacije i artiljerije, ponovo pokušala da ovlađa V. Gradinom kod Podromanije. Pošto glavne otporne tačke neprijatelja nisu bile neutralisane, postignut je samo djelimičan uspjeh, uz gubitke od 11 poginulih i 52 ranjena, pa je napad sutradan obustavljen.

25. mart

Razbijena četnička Zenička brigada u Bijelim Vodama. Grupa bataljona 4. udarne divizije u rejonu s. Bijele Vode u dvodnevnoj borbi razbila četničku Zeničku brigadu. Ostaci brigade spasili su sebjekstvom preko željezničkog mosta na rijeci Bosni u Zenicu.

25. mart

Oslobodeno Olovo. Dijelovi 38. udarne divizije 3. korpusa Jugoslovenske armije, progoneći manje četničke, domobranske i ustaške posade, oslobođile Olovo i lijevo krilo 3. korpusa naslonile na povoljnije položaje.

27. mart

Okruženje njemačkog 363. puka u Podromaniji. Dijelovi 38. i 37. udarne divizije ovladali njemačkim položajima na Ravnoj Romaniji (između Pustopolja i Mokrog, u dužini od 15—20 km), čime je njemački 363. puk u Podromaniji odsječen od glavnine divizije u rejonu Pala.

28/28. mart

Javno vješanje u Sarajevu. U Sarajevu, u ulici vojvode Putnika, od Marindvora do Zemaljskog muzeja ustaše objesile 55 uhapšenih pripadnika NOP-a i građana Sarajeva, pod otpužbom da su pripadali udarnim »petorkama« i pripremali »unutarnji udar u gradu Sarajevu«.

28. mart

Nastupanje Operativne grupe 5. udarnog korpusa. Četvrta i 10. udarna divizija 5. korpusa sa sjevernih padina Jahorine, u blizini Fojnice, počeli nastupanja prema Bosni radi njenog forsiranja i nastupanja prema Sarajevu. Na drugoj obali Bosne Grupi je trebalo da sadejstvuje ubaćena Grupa bataljona 4. divizije sa blizu 3.000 boraca.

28. mart

Napad brigada zeničkog sektora. Grupa brigada Zeničkog sektora, radi podrške forsiranju Bosne kod Kaknja, preduzela opšti napad na njemačke položaje od Vranduka do Busovače. Najznačajniji uspjeh postigla je 11. krajška brigada, koja je izolovala Borbenu grupu »Berlin« u Busovači.

29. mart

Forsiranje Bosne kod Kaknja. Operativna grupa 5. udarnog korpusa počela forsiranje r. Bosne kod Kaknja i s. Doboja. Poslije veoma oštih borbi u toku 29/30. marta razbijena su dva njemačka i jedan ustaški bataljon, te dva oklopna voza, i Kakanj je oslobođen. Uništen je željeznički most kod s. Doboja, 70 m raspona, i sve željezničke instalacije u Kaknju, što je znatno poremetilo evakuaciju 21. korpusa.

30. mart

Obustavljen poduhvat »Osterglocken». Komandant njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa obustavio pokret svoje 7. SS divizije, prema Kladnju, koja je tim pravcem krenula na udar u leđa 2. armiji, u Tuzli. Divizija je podijeljena u dva dijela i sa jednim pukom orijentisana prema Kaknju i Podromaniji, sa ciljem da pokuša popraviti situaciju u koju su zapali tamošnji njegovi dijelovi.

31. mart

Provala udarnih grupa U Varešu. Njemačka policija pohapsila oko 20 članova organizacije SKOJ-a u Varešu, koji su bili organizovani u udarne grupe, na čelu sa sekretarom Sabahetom Salestović. Transportovani su prema Brodu, ali se ne zna mjesto njihove pogibije.

April 1945. godine

1. april

Susretna borba kod s. Lučića. Nakon oslobođenja Kaknja, Operativna grupa 5. korpusa nastavila je nastupanje prema Sarajevu, ali se već kod Lučića susrela sa 13. pukom 7. SS divizije, koji je intervenisao od Vareša. Poslije višečasovne borbe 13. puk je odbačen prema Brezi, odakle je preko Visokog produžio prema Kaknju.

1. april

Ugrožavanje pozadine 3. korpusa. Izbijanjem 14. SS puka u s. Medojeviće neposredno je ugro-

žena pozadina 3. korpusa Jugoslovenske armije, zbog čega je 38. divizija morala obustaviti pritisak na frontu Mokro — Sumbolovac i glavninom (10 bataljona) okrenuti se prema neprijatelju koji je nastupao iz pozadine. Štab korpusa je tamo uputio i pet bataljona 27. divizije, čime je oslabljen i pritisak na okruženi 363. puk.

2. april

Izvlačenje okruženog 363. puka sa Romanije. Dijelovi njemačke 181. divizije, ojačani 7. SS izviđačkim bataljonom i četom tenkova sa Crvenih stijena, počeli protivnapad prema ravnoj Romaniji radi izvlačenja okruženog 363. puka, koji je istovremeno krenuo u proboj od Čavčevog polja. Dijelovi 27. divizije do noći su odolijevali obostranom pritisku, kada je neprijatelj ovlađao Ljeljenom i Rasolinom, što je neprijatelju omogućilo da se sutradan na veče povuče u Mokro.

2. april

Razbijanje 14. SS puka u rejonu Šahbegovića. Treći udarni korpus, prikupivši 15 bataljona, počeo konvergentan napad za uništenje 14. SS puka.

2. april

Rasformiran Srebrenički NOP odred. Po naređenju Štaba 3. udarnog korpusa, rasformiran Srebrenički NOP odred i njegovim ljudstvom populnjene jedinice 27. udarne divizije.

3. april

Zauzete Pale. Njemački 334. puk, ojačan sa dva oklopna voza i bataljonom ustaša, u protivnapadu zauzeo Pale i iz mjesta ponovo potisnuo dijelove 37. udarne divizije.

3. april

Nastupanje 4. i 10. divizije prema Sarajevu. Po naređenju Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa, 4. i 10. divizija 5. korpusa krenule iz rejona Kaknja u rejon Srednje — Nišići, radi neosrednje pripreme za napad za oslobođenje Sarajeva.

3. april

Napad 3. divizije. Treća udarna divizija, koja još nije bila u potpunosti ovladala 17. marta izgubljenim položajima, počela odlučan napad sa ciljem da ovlađa izlazom iz tjesnaca Željeznice u Sarajevsko polje. Uprkos siline podrške korpusne artiljerije i visokim gubicima, njemačka 964. tvrđavska brigada održala je položaje i u toku napada naredne noći.

3. april

Konačno oslobođeno Olovo. Dijelovi Birčansko-kladanjskog i Tuzlanskog NOP odreda raspršili manju ustaško-četničku posadu i konačno oslobođili Oolovo.

3/4. april

Osloboden Vareš. Dijelovi 6. krajiske brigade razbili posadu Vareša i zarobili po 50 ustaša i milicionera. Zaplijenjeno 80 pušaka i 2 minobacača.

3/4. april

Zauzet Trebević. Treći bataljon 4. sandžačke brigade 37. udarne divizije ovladao vrhom Trebevića, ali ga je sutradan, u protivnapadu, odbacio jedan ustaški bataljon.

4. april

Gonjenje neprijatelja sa Romanije. Zbog neodržavanja borbenog dodira, 27. divizija je tek 4. aprila ujutru, kad su njemačke glavnine uvelikobile odmakle, krenula za njima. Gonеći neprijatelja uz manje okršaje sa slabijim zaštitnicima i savlađivanje minskih i drugih prepreka u toku dana ovladala je Crvenim stijenama i izbila u Mokro.

4. april

Zapovijest za napad za oslobođenje Sarajeva. Operativni štab sarajevske grupe korpusa Jugoslovenske armije izdao zapovijest za napad za neposredno oslobođenje Sarajeva. Shodno ranijim podacima da će grad biti odsudno branjen, na grad je usmjereno šest divizija.

4. april

Povlačenje sa Ivan-sedla. Dvanaesta i 13. brigada 29. udarne divizije u 17.00 sati, poslije jednosatne artiljerijske pripreme, počele napad na njemačke zaštitnice (ojačani 370. puk) na Ivan sedlu. Do 20.00 sati, obje brigade su ovladale glavnim položajem, ali je neprijatelj uspio da se odlijepi i uredno odstupio dolinom Zujevine.

4/5. april

Posljednji transport zatvorenika. Ustaška policija je noću 4/5. aprila pokupila 460 preostalih zatvorenika u sarajevskim zatvorima i prebacila ih u Jasenovac, gdje su odmah pobijeni.

4/5. april

»Velika akcija«. Po direktivi Mjesnog komiteta KPJ, udarne grupe i odredi Komande odbrane grada (oko 1.500 naoružanih boraca) krenuli u »veliku akciju«, koja je, prema unaprijed utvrđenom i razrađenom planu, podrazumijevala zauzimanje i odbranu vitalnih objekata u gradu, sadejstvo jedinicama Jugoslovenske armije i samostalne napade na neprijateljeva manja uporišta, odnosno razoružavanje za to pripremljenih posada i domobranskih jedinica.

4/5. april

Gonjenje sa Ivan-sedla. Nakon izvlačenja zaštitnih dijelova ojačanog 370. puka njemačke 369. divizije, 12. i 13. brigada krenule u noćno gonjenje. U toku noći oslobodile su Tarčin i Pazarić i do

podne izbili pred Hadžiće, ali do te tačke nisu uspjeli da stignu neprijatelja i da uspostave borbeni dodir.

5. april

Oslobođenje Hadžića. Dvanaesta i 13. hercegovačka brigada 29. udarne divizije potisle dijelove njemačke 369. divizije i oslobodile Hadžiće. Time je 29. divizija i na tom pravcu izbila na put Blažuj — Kiseljak, kojim su se, u osnovi, povlačile sve njemačke jedinice iz Sarajevskog polja.

5. april

Ubačena četa u Gradu. Po naređenju komandanta 3. korpusa 27. divizije 3. četa 1. bataljona 20. romanjske udarne brigade, na čelu sa komandanatom brigade i načelnikom divizije iz rejona s. Nemanjice, ubačena u grad i u toku dana izbila na Baščaršiju, utvrdivši se u zgradi »Bate« — Borovo. Na Vratniku (Kovačima) na silu se priključila našoj grupi masa naoružanih civila sa puškama, mitraljezima i automatima.

5. april — 12,00^h

Oslobođenje Bistrika. Grupa bistričkih udarnih odreda ovladala vitalnim objektima na Bistriku (željeznička stanica i mostovi na željezničkoj pruzi, centrala na Hridu, Tvornica čilima, Konak), a onda i »Komandom divizije«, u koju su smjestili stotinjak zarobljenih domobrana. Dijelovi 37. divizije na tom pravcu ušli su u grad oko 21.00 sati i do 22.00 sati izbili na r. Miljacku, gdje su se uključili u ulične borbe.

5. april — 14,00^h

Preuzimanje komande nad PAO grada. Na Stupu pripadnici Aktiva NOP-a u jedinicama PAO, dobro pripremljenim postupkom razoružali komandanta 7. skupine PA (sa izvjesnim brojem ustaški orijentisanih oficira i vojnika) zarobili dva nepotpuna divisiona, sa oko 1.000 ljudi i proglašili ih odredom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Na jarbolu vatrenog položaja izvesili su crvenu zastavu.

5. april — 15,00^h

Počeo napad za oslobođenje Sarajeva. Šest divizija Jugoslovenske armije, po zapovijesti Operativnog štaba (sa linije: Trnovo — Pale — Mokro — Hreša — Crepoljsko — Srednje) počeo neposredni napad na oslobođenje Sarajeva.

5. april — 17,30^h

Oslobođenje Vratnika. Šesnaesta muslimanska brigada 27. udarne divizije izbila na kapije već oslobođenog Vratnika, koji je kvartovski udarni odred prethodno očistio od neprijateljevih uporišta. Tu je brigadu dočekao kvartovski udarni odred sa masom naroda, te je po dolasku Štaba divi-

zije održan miting, na kome je govorio komandant 27. divizije Miloš Zekić. Pola sata kasnije na Vratnik-majdan stigao je automobilom sekretar Mjesnog komiteta KPJ.

5. april

Zauzet Veliki i Mali Glog. Dijelovi 20. romanijske brigade 27. udarne divizije poslije kraće borbe, oko 16.00 sati potisli sa Velikog i Malog Gloga bataljon njemačke 181. divizije. Pošto su kroz njegov raspored već bili prešli dijelovi divizije, a prednji dijelovi naišli na otpor 16. muslimanske i udarnih grupa na Vratniku, bataljon se povukao sjeverno iznad grada, prema Vogošći.

5. april — 17,00^h

Oslobodenje Pala. Treća sandžačka proleterska brigada 37. udarne divizije, poslije višednevnih borbi, u kojima su Pale prelazile iz ruku u ruke, potisla ojačani njemački 334. puk i oslobodila Pale.

5. april — 18,00^h

Susret na Vratnik-majdanu. Sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, Vladimir Perić Valter, ujedno i komandant odbrane grada, stigao automobilom na Vratnik-majdan, gdje se susreo sa 1. bataljonom 16. muslimanske brigade. Ne čekajući uspostavljanje veze sa višim štabovima, Valter je sa tim bataljom i dijelom svojih udarnih grupa krenuo niz Kovače, prema centru Grada.

5. april — 19,00^h

Borba za Vijećnicu. Nakon izbijanja na Baščaršiju 16. muslimanska brigada 27. udarne divizije u 18.00 sati blokirala njemački istureni odred (ojačana četa sa vodom tenkova) u Vijećnici i pilani na Bembaši, čiji je zadatak bio da u Palama prihvati zaostali 334. puk 181. divizije. Poslije šestochasovne opsade i tri pokušaja da se zgrade i bunkerizazužmu na juriš, neprijatelj je, uz podršku tenkova, krenuo u probor Obalom prema Marin-dvoru.

6. april

Zastava na Vijećnici. U ranim jutarnjim satima poslije probora njemačkog odreda iz Vijećnice, komandant 4. bataljona 16. brigade izvjesio jugoslovensku zastavu sa petokrakom zvijezdom na gradsku Vijećnicu i tim ispunio zavjet omladine Tuzle. Naime, oktobra 1944. godine omladina Tuzle predala je tu zastavu 27. diviziji da je izvjesi jedinica koja prva uđe u Sarajevo. Gradski odbor AFŽ-a još u 1944. godini pripremio je još 90 jugoslovenskih i savezničkih zastava za tu priliku, pa su se tog dana i one zavijorile na ulicama oslobođenog grada.

6. april — 8,00^h

Oslobodeno Sarajevo. Dvadeset sedma, 38, 37, i 3. divizija Jugoslovenske armije uspostavile me-

đusobne kontakte i potpuno oslobodile grad. Zaštitni dijelovi njemačke 181. divizije povukli se u Sarajevsko polje.

6. april — 8,00^h

Oslobođena Iliđza. Sedma omladinska crnogorska udarna brigada »Budo Tomović« oslobodila Iliđzu, prethodno ovladavši aerodromom Butmir. Posada, jedna domobremska četa, ranije se predala 13. hercegovačkoj brigadi, koja je oko 6.00 sati oslobodila s. Vrelo Bosne.

6. april

Oslobođeno Vogošće. Deveta krajiška brigada 10. udarne divizije oslobodila Vogošće. Tom prilikom zarobljena je ojačana četa domobrana, između ostalog zaplijenjena su četiri protivtenkovska topa i jedna kompozicija eksploziva, pripremljena za evakuaciju.

6. april

Oslobođen Rajlovac. Sedamnaesta krajiška brigada 10. udarne divizije ovladala Aerodromom Rajlovac. Dio posade se predao, a zaplijenjeno je nekoliko aviona i 80.000 l benzina.

6. april

Oslobođenje Semizovca, Ilijaša i Podlugova. Sedma krajiška brigada 10. udarne divizije samoinicijativno izvršila napad na njemačku Borbenu grupu »Kenig« u uporištima Semizovac, Ilijaš i Podlugovi. Poslije četveročasovne borbe 7. brigada je ovladala tim uporištima i Borbenoj grupi »Kenig« nanijela teške gubitke. Plijen: 242 puške, 18 puškomitrailjeza, 7 automata, 1 protivavionski top, 1 flak, 3 minobacača, i drugo, a uništen oklopnii voz.

6. april

Oslobođenje Visokog. Pripadnici udarnih grupa spriječili njemačku pionirsku četu da minira željezničku stanicu i kameni most preko Bosne. U borbama koje su se razvile udarnim grupama se pridružio veći broj građana, te 22. bataljon 17. domobranskog zdruga i jedna protivavionska baterija iz Rajlovcia, tako da je grad do mraka potpuno oslobođen, a u toku noći spriječeno je više pokušaja neprijatelja da ponovo ovlada gradom. U borbama je ubijeno dvadesetak njemačkih vojnika i ustaša, a poginulo je i nekoliko udarnika, dok ih je petnaestak ranjeno. Kada je sutradan 7. krajiška udarna brigada ušla u oslobođeni grad, njene redove je odmah popunilo oko 500 već naoružanih dobrovoljaca.

7. april

Uništena 909. tvrđavska brigada i 220. artiljerijski puk. U trodnevnim borbama uz podršku avijacije u dolini potoka Rakovice jedinice 29. divi-

zije uništile 909. tvrđavsku brigadu i 220. artiljerijski puk sa ostacima drugih jedinica, koji nisu uspjeli da se iz okruženja probiju prema Kiseljaku. Neprijatelj je imao 2.102 mrtva i 411 zarobljenih. Plijen: 20 topova i haubica, 15 minobacača, 10 mitraljeza, 60 puškomitraljeza, 615 pušaka, 40 vozila i 100 zaprežnih kola, itd.

7. april

Razbijena Borbena grupa »Kenig«. Deveta krajška brigada 10. udarne divizije, južno od Visokog, na r. Fojnici, razbila ostatke Borbene grupe »Kenig«. Između ostalog zaplijenjeno je 157 pušaka i 15 puškomitraljeza. Ostatak Borbene grupe probio se prema Busovači (320 vojnika).

8. april

Oslobođen Kiseljak. Četrnaesta hercegovačka omladinska (ojačana sa dva bataljona 11. hercegovačke brigade) poslije višednevnih borbi potisla zaštitnice njemačke 181. divizije i oslobođila Kiseljak, zajedničku otpornu tačku njemačkih prihvavnih »medvedih« i »leopardovih« položaja.

8. april

Formiranje Artiljerijske brigade 37. divizije. U rejonu Sarajeva od artiljerijskog korpusa 37. divizije i diviziji pridatih baterija 2. udarnog korpusa formirana Artiljerijska brigada 37. udarne divizije, naoružna oružjem zaplijenjenim u Sarajevu.

8/9. april

Konačno oslobođenje Kakanja. Glavnina 10. udarne divizije, poslije višečasovnih borbi potisla 13. SS i 81. landenscicen puk i oslobođile Kakanj. Plijen: 105 pušaka, 8 puškomitraljeza i zarobljeno 90 vojnika.

9. april

Napad za oslobođenje Zenice. Deseta udarna divizija i Grupa brigada zeničkog sektora (7 pješadijskih i 1 artiljerijska brigada, te Tenkovska četa) počele odlučujući napad za oslobođenje Zenice, koju je branila 7. SS divizija, ojačana sa nekoliko drugih borbenih grupa.

9/10. april

Pokušaj presijecanja odstupnice kod Žepča. Četrnaesta srednjobosanska udarna brigada, ojačana bataljonom 19. brigade (uz sadejstvo avijacije), ovladala uporištima: Ljubatović, Čusto brdo, Ozimica, Karaula i Selište, na komunikaciji Žepče — Novi Šeher. Neprijatelj je pretrpio gubitke od 133 mrtva i 142 ranjena, a ojačana 14. brigada 10 poginulih i 64 ranjena. Istovremeno se iz s. Šije predala četa od 160 »Čerkeza«, sa kompletним naoružanjem.

- 10. april**   *Oslobođena Lašva.* Jedanaesta kраjiška brigada 4. udarne divizije oslobođila Lašvu potisnuvši ostatke 369. divizije i Borbenu grupu »Berlin«.
- 11. april**   *Rušenja u Zenici.* Odred za rušenje 21. korpusa minirao kameni most na Kočevi i još neke objekte u gradu, čije su eksplozije potresle čitav grad. Udarne grupe u Željezari, Rudniku i Električnoj centrali, pod rukovodstvom grupe oficira 5. udarnog korpusa, uspjele su da sačuvaju te objekte od rušenja.
- 11. april**   *Probijen prihvatni položaj »Tigar«.* Jedanaesta kраjiška brigada 4. udarne divizije, uz podršku tenkova, ovladala Sarajevo (k. 957), klučnom tačkom na tigrovim položajima južno od Zenice (k. 812) — Sarajevo (k. 957) — 818 — Janjički vrh — k. 812 — r. Bosna).
- 11/12. april**   *Deblokada puta Žepče — Maglaj.* Ruski zaštitni korpus iz Žepča i dijelovi 369. divizije iz Maglaja krenuli u napad protiv ojačane 14. srednjobosanske udarne brigade, radi otvaranja presjećene komunikacije. Neprijatelj je u toj borbi izgubio 122 mrtva i 157 ranjenih, 114 kamiona, 9 automobila, i drugu opremu, ali je saobraćaj uspostavljen.
- 11/12. april**   *Oslobođena Zenica.* Deseta udarna divizija i Grupa brigada zeničkog sektora, poslije trodnevnih oštih borbi oslobođili Zenicu. Jedinice Jugoslovenske armije imale su 132 poginula, 259 ranjenih i 18 nestalih boraca. Pored toga, neprijatelj je u Kaznionici pobjeo oko 200 uhapšenih rodoljuba i zarobljenika. Neprijatelj je imao 280 mrtvih, 846 ranjenih i 454 zarobljenih. Pljen: 39 pm i preko 300 pušaka.
- 12. april**   *Borbe za položaj »Iltis«.* Njemački 13. SS puk je, radi prihvata jedinica nakon povlačenja iz Zenice, posjeo prihvatni položaj »Iltis« — (Tvor) na liniji: D. Gračanica — r. Bosna — k. 326 — s. Gradišće — k. 602. U toku 12. aprila položaj su držali 13. SS puk, policijski puk »Nagel« i Borbena grupa »Berlin«. Na tom položaju oni su izdržali neusklađen pritisak naših šest bataljona iz četiri brigade i time omogućili dalje povlačenje kroz Vrandučki tjesnac, prema Žepču i Zavidovićima.
- 15. april**   *Oslobođenje Žepče.* Osamnaesta udarna brigada 53. divizije oslobođila Žepče, savladavši poslije kraće borbe jednu domobransku četu, ostavljenu

u zaštitnici. Plijen: 118 pušaka, 1 puškomitraljez i zarobljeno 199 neprijateljskih vojnika.

15. april

Oslobodenje Zavidovića. Dvadeset sedma udarna divizija 3. korpusa Jugoslovenske armije poslije četverodnevnih oštih borbi oslobođila Zavidoviće. U borbi poginula 80, a ranjeno 196 boraca i starješina, divizije, dok su neprijateljevi gubici procijenjeni na oko 600 izbačenih iz stroja. Usamljena divizija nije uspjela presjeći odstupnicu 21. korpusa, ali je njegove odstupne kolone nabacila na lošiji put preko Gornjeg Šehera i spriječila uništanje najznačajnijih drvnoindustrijskih postrojenja u zemlji.

Arhivski izvori o sarajevskoj operaciji

Anka Petrović¹

Za objektivan, naučni i celovit pristup izučavanju sarajevske operacije podatke sadrže arhivski fondovi Arhiva Vojnoistorijskog instituta. Arhivska građa nastala u komandama i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, odnosno Jugoslovenske armije, kod okupatora i domaćih izdajnika, sadrži značajne dokumente o pripremi i izvođenju operacije za oslobodenje Sarajeva i šireg područja.

a. ARHIVA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

ARHIVSKA GRAĐA VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ²

Arhivska građa Vrhovnog štaba NOV i POJ sadrži vredne izvore o izvođenju sarajevske operacije u toku zime i leta 1945. godine. Vrhovni štab, kao vrhovno vojno rukovodstvo planirao je i doneo osnovna — izvorna naredbodavna akta o otpočinjanju, toku i završetku ovog velikog operativnog poduhvata. Podatke da je Vrhovni štab doneo odluku u februaru da operacija otpočne što pre, sadrži depeša³ upućena 5. korpusu gde traže izveštaj o rasporedu snaga korpusa u rejonu Sarajevo — Kruševac — Travnik. Istovremeno obaveštavaju da 29. divizija dejstvuje na pravcu Sarajeva. Iz istog perioda potiče još jedan izvor — pregled stanja neprijateljskih jedinica koji je sačinilo Obaveštajno odeljenje Vrhovnog štaba.⁴ Dokumenat sadrži prepostavku da će po završetku mostarske operacije i gubitka Mostara neprijatelj obratiti pažnju na pravac Kalinovik — Trnovo — Sarajevo. Vrhovni štab je tada raspolagao informacijom o planiranoj evakuaciji neprijateljskih štabova i materijala iz Sarajeva.⁵

Ratna situacija, udaljenost i drugi činioći uticali su da je komuniciranje sa ostalim štabovima obavljano uglavnom depešama. Arhivska građa Vrhovnog štaba sadrži veći broj knjiga i skupina depeša koje su upućivane nižim štabovima u cilju izvođenja sarajevske operacije. Na vezi sa 2. armijom nastale su knjige depeša⁶ koje sadrže značajne podatke. Tako je 6. marta poslata direktiva⁶ za dejstva u istočnoj Bosni i prema Sarajevu i da je moguće izvesti napad na Sarajevo tek posle izbjivanja

¹ Dipl. istoričar-arhivist Vojnoistorijskog instituta.

² Vrhovni štab NOV i POJ promenio naziv u Generalštab JA 1. marta 1945.

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), Arhiva NOR-a (NOR), K. 462B, reg. br. 21/21-2.

⁴ AIZDG, K. 18, f. I (Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, T. II, knj. 15, dok. 120).

⁵ AVII, NOR, K. 119/4, reg. br. 1-2, 27. februar.

⁶ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 1-1, reg. br. 3-1.

2. i 3. korpusa na polazne položaje Mokro — Pale, a 29. divizije do Tarčina i Pazarića. Sledećeg dana upućeno je naređenje da usmere 3. korpus prema Rogatici⁷ i da se pristupi likvidaciji neprijateljskih uporišta u dolini Bosne čim Nemci oslabe sarajevski garnizon.⁸

Vredan istorijski izvor predstavlja i depeša upućena 20. marta Štabu 2. armije kojom je određen plan operacija u dolini Bosne, da 2. armija ispolji dejstva na sektoru Žepče — Doboј, a 5. korpus angažuje pet brigada u sarajevskoj operaciji i od Busovače do Broda četiri brigade.⁹ O toku neposrednih borbi za oslobođenje Sarajeva, Vrhovni štab je obavestio 2. armiju i naredio da forsiraju izvršenje sopstvenog plana da bi potom mogli napadati komunikacije dolinom Bosne.¹⁰

Na vezi sa 2. udarnim korpusom nastale su depeše u kojima se nalaze podaci od značaja za učešće ovoga korpusa u sarajevskoj operaciji¹¹. Tako je 19. februara upućena depeša kojom Vrhovni štab naređuje da 29. diviziju orijentišu najpogodnijim pravcem za dejstva prema Sarajevu,¹² a početkom marta da pristupe likvidaciji uporišta Jabuke, povežu se sa 3. korpusom na liniji Pale — Bogovići i 29. diviziju usmere ka Pazariću gde treba da uhvati vezu sa 5. korpusom.¹³ Podatke da Nemci napuštaju uporišta istočno od Pala sadrži depeša od 10. marta.¹⁴ Vrlo je značajna depeša o formiranju Operativnog štaba grupe korpusa za izvođenje sarajevske operacije¹⁵ čiji je glavni zadatak da izvrši temeljite pripreme i do početka dejstva trupe što bolje odmori. Time je sarajevska operacija ušla u fazu direktnih borbi za uništenje neprijateljskog garnizona u Sarajevu. 2. korpusu upućeno je naređenje¹⁶ u kome se precizira da 20. marta ponovo zauzmu Trnovo, izbiju na ranije položaje i skrenu pažnju 29. diviziji da osigura desni bok i pravac preko Bjelašnice. Građa sadrži podatke¹⁷ o koncentraciji neprijateljskih snaga u Sarajevskom polju, broju i vrsti neprijateljskih aviona na okolnim aerodromima i PA odrbrani u samome gradu.

Knjige depeša¹⁸ upućenih 5. korpusu sadrže raznovrsne podatke po ovoj temi. Već interpretirana depeša¹⁹ poslata je i 5. korpusu jer se odnosi na raspored snaga korpusa u rejonu Sarajevo — Kreševo — Travnik. Značajan izvor su depeše od 6. i 11. marta²⁰ da 5. korpus dejstvuje i dalje u dolini Bosne i pripremi se za predstojeće odlučne akcije. Korpus je dobio zadatak: da zadrže što više neprijateljskih snaga u dolini Bosne²¹ i izveste koje snage mogu odvojiti za neposredni napad na Sarajevo.

Podaci o izvorima ne bi bili kompletni ako se posebno ne istaknu depeše Vrhovnog štaba upućene Operativnom štabu grupe korpusa za

⁷ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 1-1-1.

⁸ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 1-2-1.

⁹ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 1-8-1.

¹⁰ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 3-3-1.

¹¹ AVII, NOR, K. 396, reg. br. 16-1, K. 49, reg. br. 2-1.

¹² AVII, NOR, K. 396, reg. br. 16-58-1.

¹³ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 2-10/1.

¹⁴ AVII, NOR, K. 396, reg. br. 16-73-1.

¹⁵ AVII, NOR, K. 396, reg. br. 16-80-1.

¹⁶ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 2-15/1.

¹⁷ AVII, NOR, K. 396, reg. br. 16/84-1., reg. br. 83-1.

¹⁸ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 1-2; reg. br. 2-3.

¹⁹ AVII, NOR, K. 462B, reg. br. 21/21-2, vidi str. 1.

²⁰ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 1/5-2.

²¹ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 2-4-3.

dejstva prema Sarajevu.²² Tu se nalaze naređenja od 22. marta da stežu obruč oko grada i likvidiraju neprijateljska uporišta prema Trnovu i Podromaniji, pripremajući se za odlučne operacije. Depešom od 5. aprila odobreno je Operativnom štabu da izvrši napad na Sarajevo.²³

Pored direktiva i naređenja upućivanih depešama, u fondu Vrhovnog štaba se nalazi jedan broj ratnih izveštaja,²⁴ nastalih u toku marta i aprila koji se odnose na sarajevsku operaciju. Za uspešno završene borbe na području Sarajeva vrhovni komandant Josip Broz Tito izrazio je zahvalnost²⁵ »borcima i rukovodiocima jedinica koje su izvojevale ovu sjajnu pobedu.« Opštom direktivom²⁶ Generalštaba JA od 9. aprila, Operativna grupa korpusa, koja je vrlo uspešno goniла neprijatelja dolinom reke Bosne, dobila je zadatak da napadne sektor Busovača — Zenica i zauzme Zenicu.

Fond sadrži i obaveštajne izveštaje²⁷ o rasporedu i jačini nemačkih i snaga NDH na sektoru Sarajeva i šireg područja.

ARHIVSKA GRAĐA OPERATIVNOG ŠTABA GRUPE KORPUSA

Vrhovni komandant JA, Josip Broz Tito formirao je 17. marta Operativni štab Grupe korpusa za izvođenje sarajevske operacije »u cilju koordiniranja dejstva Drugog, Trećeg i Petog korpusa po jedinstvenom planu.«²⁸ Objedinjenim komandovanjem stvoreni su bolji uslovi za dejstvo ova tri korpusa koji su do tada nastupali u poretku kako su se zatekli pre početka operacije.

Arhivski fond Operativnog štaba sadrži manji broj dokumenata, međutim ima ih u daleko većem broju, naročito depeša u građi 2. udarnog korpusa. Naime, deo izveštaja, naređenja, obaveštenja i drugih akata upućenih depešama²⁹ Generalštabu JA, 3. i 5. korpusu i potčinjenim divizijama, potpisao je i poslao komandant Operativnog štaba Grupe korpusa koji je tada bio i na dužnosti komandanta 2. udarnog korpusa.

Prvo naređenje,³⁰ datirano 26. marta uputio je Operativni štab 29. diviziji u vezi rokiranja jedne brigade na sektor Kreševo — Lepenica i sprovođenja što detaljnijih priprema za akciju na Sarajevo. Zapovest³¹ za napad na Sarajevo od 4. aprila određuje zadatke 2, 3. i 5. korpusa, uključujući i brigade Zeničkog sektora. U građi se nalaze podaci da je posle oslobođenja Sarajeva 3. korpus usmeren dolinom Bosne,³² 37. divizija upućena je na nadležnost Generalštabu JA, a ostale snage u pravcu Zenice u cilju uništavanja neprijateljskih formacija i oslobođenja ovoga grada. Za pokazani samopregor i junaštvo Operativni štab Grupe korpusa pohvalio je sve potčinjene jedinice, koje su učestvovale u sarajevskoj operaciji.

²² AVII, NOR, K. 49, reg. br. 2-16/1.

²³ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 2-20/1.

²⁴ AVII, NOR, K. 22, reg. br. 1-2.

²⁵ AVII, NOR, K. 22, reg. br. 1-3.

²⁶ AVII, NOR, K. 21, reg. br. 27-1.

²⁷ AVII, NOR, K. 25, reg. br. 28-1, reg. br. 38-1, reg. br. 57-1.

²⁸ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 2-5. Operativni štab je rasformiran 24. aprila 1945., K. 1267, reg. br. 16-5.

²⁹ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-1.

³⁰ AVII, NOR, K. 1146-II, reg. br. 58-1.

³¹ AVII, NOR, K. 1147-I, reg. br. 5-6.

³² AVII, NOR, K. 756, reg. br. 17-1, reg. br. 19-1.

Arhivska građa 2. udarnog korpusa, koji je od početka marta 1945. godine orijentisan prema Sarajevu i dolini Bosne, sadrži istorijske izvore primarne vrednosti o izvođenju i rezultatima neposrednih operativnih dejstava ovoga korpusa u sarajevskoj operaciji. Depeše 2. udarnog korpusa predstavljaju osnovu za naučni pristup izučavanja sarajevske operacije. Na vezi sa Vrhovnim štabom, odnosno Generalštabom JA, nastala je knjiga depeša,³³ koja hronološki objedinjuje izveštaje, objašnjenja, predloge i druge vrste dokumenata, poslate depešama Generalštabu u periodu sarajevske operacije. Posle oslobođenja Konjica i Goražda jedinice 2. udarnog korpusa, orijentisane prema Sarajevu, angažovane su u žestokim borbama između Raštelice i Ivan-sedla, jer protivnik nastoji da ovlada Ivan-sedlom i spreči prodiranje prema Rogatici.³⁴ Sledеćeg dana, 6. marta izvestili³⁵ su da na Ivan-sedlu vode žestoke borbe i položaji prelaze više puta iz ruke u ruku. Depešom³⁶ od 9. marta prikazana je uspešna situacija kod Prače i Rogatice, ovladavanje Bogovićima i ubrzano dejstvo prema Palama. Prema izvorima, tada je 3. divizija otpočela napad u pravcu Kijeva i Trebevića, gde se neprijatelj uporno brani. Depešom³⁷ od 18. marta podnesen je izveštaj da je neprijatelj iznenadnim manevrom u rejonu Trnova prinudio delove 3. divizije na odstupanje.

U dokumentima³⁸ se nalaze podaci o radu novoformiranog Operativnog štaba grupe korpusa za oslobođenje Sarajeva, koji se sastao 21. marta i sagledao bitne elemente situacije u zahvatu svojih jedinica: sektor Sarajevo — Ivan-sedlo — Zenica posele su identifikovane neprijateljske snage čija glavnina poseda prostor Kiseljak — Busovača — Zenica, neprijatelj je utvrđio spoljnju odbranu Sarajeva i Ivan-sedlo; u istom momentu jedinice NOVJ, odnosno Jugoslovenske armije raspoređene su na prostoru Podromanija — Mokro — Pale — Ilovica, Trnovo — Igman — Ivan-sedlo. Krajem marta snage 2. korpusa vodile su ogorenje borbe za Ivan-sedlo.³⁹ Usled velikih gubitaka, premorenosti i nestasice municije 1. aprila napad je obustavljen. Snage 2. korpusa bile su intenzivno angažovane tokom 4. aprila i u knjizi depeša⁴⁰ nalaze se podaci da su tada delovi 29. divizije zauzeli Ivan-sedlo i druga uporišta u okolini. Ispoljena aktivnost jugoistočno od Sarajeva rezultirala je zauzimanjem Viteza, Podviteza i Stambolčića. U toku oslobođanja Sarajeva u izvorima⁴¹ se nalaze podaci da je 37. divizija zauzela Brus, Trebević, Palež i oslobođila centar grada. Izveštaji sadrže podatke o daljim borbama zapadno od Sarajeva.⁴² U istraživačkom radu treba imati u vidu da je dobar deo interpretiranih depeša upućen u ime Operativnog štaba grupe korpusa, te sadrže podatke, o opštim zadacima i opštim rezultatima angažovanih korpusa.

³³ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-1. K. 396, reg. br. 11-1 sadrži iste depeše i završava se 14. martom. K. 396, reg. br. 23-1 nastavlja od 15. marta.

³⁴ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-14-1.

³⁵ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-15-1.

³⁶ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-27-1.

³⁷ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-51-1, reg. br. 4-54-1.

³⁸ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-57-1.

³⁹ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 4-78-1, reg. br. 4-81-1.

⁴⁰ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 5-16-1, reg. br. 5-19-1, reg. br. 5-25-1.

⁴¹ AVII, NOR, K. 49, reg. br. 5-29-1, reg. br. 5-30-1, reg. br. 5-31-1.

⁴² AVII, NOR, K. 49, reg. br. 5-36-1, reg. br. 5-41-1, reg. br. 5-40-1.

Depeše⁴³ nastale u komuniciranju sa potčinjenim divizijama sadrže podatke koji detaljnije i šire prikazuju stanje na sektorima dejstva svake divizije posebno. Tako je u knjizi depeša poslatih potčinjenim jedinicama, 26. marta naređeno 37. diviziji da teren Mokro — Pustopolje oslobodi i uporno drži; 29. divizija dobila je naređenje 27. marta da izvrše procenu situacije i preduzmu mere na položaju Ivan-sedlo kako bi neprijatelja odbacili što dalje prema Tarčinu i Pazariću; 1. aprila obavestili su da je neprijatelj primetio koncentraciju snaga Operativnog štaba grupe korpusa i otpočeo izvlačenje.

Arhivski fond 2. udarnog korpusa⁴⁴ sadrži niz dokumenata obaveštajnog karaktera sa podacima o stanju neprijateljskog garnizona u Sarajevu, o nemačkim i ustaško-domobranskim jedinicama i njihovom rasporedu na prostoru gde se izvodi sarajevska operacija. Štab korpusa je raspolagao neprijateljskim planom odbrane Sarajeva⁴⁵ i to spoljašnje i unutrašnje sa pregledom fortifikacijskih objekata, minskih prepreka, rovova, artiljerije i dr. U fondu se nalaze podaci o rasporedu⁴⁶ ustaško-domobranskih snaga od ukupno 5.500 ljudi, da su za odbranu predviđene tri linije a najviše neprijatelj strahuje od napada iz pravca Fojnice.

ŠTAB ARTILJERIJSKE GRUPE 2. UDARNOG KORPUZA. — U arhivskom fondu 2. udarnog korpusa nalazi se dokumentarni materijal Artiljerijske grupe koja je od početka marta⁴⁷ bila angažovana u sarajevskoj operaciji u sadejstvu sa 5. i 9. crnogorskom brigadom na sektoru Umčani — Dolovi i Grapske stijene. Operacijski izveštaj⁴⁸ za period od 1. do 15. marta odnosi se na sadejstvo Artiljerijske brigade 29. divizije, 1. brdskog, 2. motorizovanog i 3. haubičkog diviziona sa pešadijskim jedinicama. Pored podataka o dejstvima, izveštaj sadrži zapažanja o nedostacima u komandovanju usled slabo organizovane službe veze. U kontinuitetu podatke sadrži operacijski izveštaj⁴⁹ za drugu polovicu marta o sadejstvu jedinica Artiljerijske grupe pešadijskim jedinicama. Detaljnije podatke⁵⁰ u istraživačkom radu mogu pružiti istorijat artiljerije i izveštaji diviziona o svojim dejstvima.

ARHIVSKA GRADA 3. KORPUSA NOVJ

Istraživanje o učešću 3. korpusa u sarajevskoj operaciji treba započeti od prvih dana marta, naređenjem⁵¹ o aktivnosti na sektoru Sokolac — Rogatica sa zadatkom da likvidiraju ova dva uporišta, stvore uslove za dalje dejstvo u pravcu Sarajeva i njegovo oslobođenje. U cilju potpunog upoznavanja ostvarenih zadataka treba imati u vidu obaveštajni

⁴³ AVII, NOR, K. 396, reg. br. 21/5-1, reg. br. 21/7-1, reg. br. 21-8-1, 26-1.

⁴⁴ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 12-2, reg. br. 17-2, reg. br. 22-2, reg. br. 24-2, reg. br. 25-2.

⁴⁵ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 18-2.

⁴⁶ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 41-1.

⁴⁷ AVII, NOR, K. 402, reg. br. 4-8.

⁴⁸ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 7-1.

⁴⁹ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 11-1.

⁵⁰ AVII, NOR, K. 397, reg. br. 2-14, reg. br. 18-13, reg. br. 21-12, K. 402, reg. br. 5-8, K. 395, reg. br. 16-1.

⁵¹ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 25-1.

izveštaj⁵² 3. korpusa o rasporedu nemačkih i ustaško-domobranksih snaga na sektoru Sarajeva i susednih garnizona. U fondu se nalazi zapovest⁵³ od 22. marta o postavljanju na novu prostoriju za operaciju prema Sarajevu. Zapovest⁵⁴ od 25. marta sadrži podatke o operativnim zahvatima da bi ovladali spoljnom odbranom grada na prostoru Sokolac — Stari Grad.

Nakon oslobođenja Sarajeva posle jednomesečnih borbi, nastala je zapovest od 6. aprila.⁵⁵ Pred korpus je postavljen novi zadatak da na sektoru Žepče — Maglaj uništavaju neprijatelja i njegovu tehniku. U radu na gradi o sarajevskoj operaciji pokazalo se kao i mnogo puta ranije da istraživanje izvora treba postaviti šire od hronoloških okvira određene teme. Tako su u bojnoj relaciji⁵⁶ 3. korpusa, koja je 17. maja upućena Generalštabu JA, sadržani vredni podaci o sarajevskoj operaciji.

U dokumentarnom materijalu nalaze se depeše⁵⁷ upućene Generalštabu JA u vreme izvođenja operacije, gde su sadržani svakodnevni izveštaji o pokretima, dejstvima i ratnoj situaciji. 12. marta⁵⁸ su dostavili izveštaj da održavaju vezu sa 2. korpusom, kontrolišu Crvene stijene a veliki sneg otežava pokrete. Posle dva dana predviđeli su preduzimanje opštег napada na prostoriju Podromanije. Krajem marta⁵⁹ uspeli su da u toku neprekidnih borbi izoluju Crvene stijene od neprijateljskih snaga u Podromaniji. Tokom 4, 5. i 6. aprila⁶⁰ vodili su žestoke borbe na prostoriji od Čavčijeg polja do Crvenih stijena. Sarajevo je oslobođeno 6. aprila, a potom je 3. korpus orientisan na sektor Zavidovići — Maglaj.⁶¹

Grada sadrži knjigu depeša⁶² upućenih 2. armiji JA u kojoj se nalaze podaci o oslobođenju Sokolca 10. marta,⁶³ žestokim borbama na liniji Podromanija — Pohovac i održavanju veze sa 2. korpusom na sektoru Bogovića. Treba ukazati na depešu⁶⁴ od 16. marta da od Generalštaba nisu dobili direktive u vezi operacije, te uskladjuju dejstva samostalno, prema okolnostima. Situaciju menja formiranje Operativnog štaba grupe korpusa⁶⁵ za dejstva na sektor Sarajeva. Obaveštavali su Štab 2. armije o žestokim borbama kod Čavčeg polja i Crvenih stijena, o oslobođenju Sarajeva posle 18-časovne borbe⁶⁶ i da su po naredenju⁶⁷ Operativnog štaba uputili glavninu snaga na sektor Žepče — Maglaj.

Depeše⁶⁸ upućene 5. korpusu, nastale u toku sadejstva u sarajevskoj operaciji sadrže podatke o sopstvenim akcijama, pokretima i planovima, i neprijateljskim snagama. Tako 5. marta javljaju da su jednu diviziju

⁵² AVII, NOR, K. 409, reg. br. 37-4.

⁵³ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 37-5.

⁵⁴ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 39-5.

⁵⁵ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 43-5.

⁵⁶ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 49-2.

⁵⁷ AVII, NOR, K. 50, reg. br. 4-1, reg. br. 5-1.

⁵⁸ AVII, NOR, K. 50, reg. br. 4-25-1.

⁵⁹ AVII, NOR, K. 50, reg. br. 4-16-1, reg. br. 4-17-1.

⁶⁰ AVII, NOR, K. 50, reg. br. 5-4-1, reg. br. 5-6-1.

⁶¹ AVII, NOR, K. 50, reg. br. 5-21-1, reg. br. 5-29-1.

⁶² AVII, NOR, K. 277, reg. br. 54-1.

⁶³ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 54-23/1.

⁶⁴ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 54-26/1.

⁶⁵ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 2-5/3.

⁶⁶ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 54-30-1.

⁶⁷ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 9/3-8.

⁶⁸ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 16-8, reg. br. 16/18-8.

orientisali prema Sokolcu i Rogatici, a 10. marta⁶⁹ da su sa delovima 2. korpusa zauzeli Rogaticu. Neprijateljski puk iz sastava Divizije »Princ Eugen« prodire iz Olova u pravcu Sokolca, međutim ponovo se povlači pred snagama 3. korpusa.⁷⁰ 4. aprila jednim delom snaga drže komunikaciju Crvene stijene — Podromanija, Trebević i približavaju se Sarajevu.⁷¹

Građa sadrži i dokumenta obaveštajnog karaktera⁷² o jačini, stanju i rasporedu neprijatelja u Sarajevu, pokretima i transportima neprijateljskih snaga na komunikacijama itd.

Značajnu građu predstavljaju skice:⁷³ situacioni plan Sarajeva sa legendom o bunkerima, žičanim preprekama, rasporedu neprijateljskih jedinica; neprijateljska uporišta na desnoj strani puta Crvene stijene — Sarajevo; pregled neprijateljskih uporišta na odseku Sarajevo — Mostar; grafički prikaz neprijateljskih uporišta od Sarajeva do Žavidovića; raspored sopstvenih i neprijateljskih jedinica 4. aprila.

ARHIVSKA GRAĐA 5. KORPUSA NOVJ

Sveobuhvatno izučavanje i širi pristup sarajevskoj operaciji nalažu da se obrati pažnja na arhivsku gradu koja se odnosi na dejstva delova 5. korpusa krajem februara i početkom marta na terenu Busovače, Kiseljaka i reke Bosne, sa ciljem da se potpuno preseče komunikacija Sarajevo — Bosanski Brod.⁷⁴ U arhivskom fondu 5. korpusa nalazi se operativni izveštaj za mesec februar⁷⁵ i ratni izveštaj za period od 24. februara do 13. marta⁷⁶ o aktivnosti jedinica 5. korpusa na sektoru Zenice, Busovače, Kaknja, Viteza, Tarčina i Sarajeva.

Neposredno učešće u sarajevskoj operaciji jedinica 5. korpusa, otpočelo je nakon formiranja Operativnog štaba grupe korpusa⁷⁷ 17. marta 1945. godine. Nešto kasnije, 23. marta nastalo je naređenje⁷⁸ o pripremama za pokret prema Sarajevu. Ovaj dokumenat sadrži još jedan značajan podatak o formiranju Operativne grupe za odbranu pravca Zenica — Travnik. Naređenje od 24. marta upućeno Štabu 4. divizije i komandantu Zeničkog sektora dopunjava prethodni izvor jer razrađuje postavljeni zadatak 4. i 10. divizije i određuje konačan sastav Operativne grupe Zeničkog sektora i njene zadatke. O izvršenju opšteg plana i izbjiganja korpusa na polazne položaje Rajlovac — Grdanj u cilju napada na Sarajevo snagama dveju divizija, vredan izvor predstavlja zapovest od 27. marta.⁷⁹ Poslednjeg dana marta nastalo je naređenje⁸⁰ o sprovođenju potpune borbene gotovosti i organizovanju izviđanja i obezbeđenja, kao i zapovest⁸¹ za pokret opštim pravcem Haljinići — Smrekovica i Semi-

⁶⁹ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 16/20-8.

⁷⁰ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 16/21-8.

⁷¹ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 16/22-8.

⁷² AVII, NOR, K. 409, reg. br. 14-5, reg. br. 25-5.

⁷³ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 31-5, reg. br. 27-5, reg. br. 29-5, reg. br. 7-5.

⁷⁴ AVII, NOR, K. 21A, reg. br. 25/18-1.

⁷⁵ AVII, NOR, K. 21A, reg. br. 25-1.

⁷⁶ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 7-2.

⁷⁷ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 2-5-3.

⁷⁸ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 27-1.

⁷⁹ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 28-1.

⁸⁰ AVII, NOR, K. 462, reg. br. 7-1.

⁸¹ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 3/46-4.

zovac — Komnenovići — Srednje. Istoga dana u kasnim satima nastala je nova zapovest⁸² kojom je izmenjen prvobitni plan manevra da bi se sprečilo podilaženje protivnika sa leđa. Na sarajevsku operaciju odnose se još dva dokumenta od kojih je jedan nastao 2. aprila⁸³ da se izvrši prebacivanje preko komunikacije u dolini reke Stavnje pripremi za nadredna dejstva i stupi u vezu sa 3. korpusom. Drugi dokumenat je nastao neposredno posle oslobođenja Sarajeva⁸⁴ da protivnika gone dolinom Bosne i presek komunikaciju Sarajevo — Visoko — Zenica. Istovremeno je određeno da Operativna grupa Zeničkog sektora preseče komunikaciju Sarajevo — Zenica.⁸⁵

Depeše poslate 3. korpusu sadrže razmenu informacija u cilju sadejstva naprimer, da je 19. marta⁸⁶ izvršena koncentracija 14. puka Divizije »Princ Eugen« i delova 369. divizije u Sarajevskom polju. U ovoj skupini nalaze se podaci da je u šestokim borbama koje su trajale 36 časova likvidirano jako neprijateljsko uporište u rudniku, selu i željezničkoj stanici Kakanj i zadobijen veliki ratni plen.⁸⁷ 6. aprila obavestili su 3. korpus da su zauzeli⁸⁸ Rajlovac, Semizovac, Ilijaš i Visoko. Za uspešno komandovanje značajnu ulogu su imale depeše na vezi sa potčinjenim jedinicama. Tako je 21. marta⁸⁹ naređeno da 18. brigada 53. divizije ulazi u sastav Operativne grupe Zeničkog sektora.

O dejству na Zeničkom sektoru podatke pruža skupina depeša⁹⁰ upućenih od strane komandanta sektora zamenika komandanta 5. korpusa. To su izvori, nastali od 27. marta do 12. aprila o borbama na terenu Zenica — Busovača, prošku neprijateljske motorizacije i nadiranju jakih snaga drumom i železnicom. Grupa vodi neprekidne borbe protiv nadmoćnih protivničkih snaga. Javljuju da neprijatelj evakuiše Zenicu i traže obavezno bombardovanje 9. aprila prostora Busovača — Zenica — Žepče — Doboj, da su borbe za oslobođenje Zenice uspešno završene i nastavljaju gonjenje neprijatelja prema Žepču. U sastavu Operativne grupe Zeničkog sektora dejstvovala je i Artiljerijska brigada 5. korpusa za koju je sačuvan operacijski dnevnik.⁹¹ U dnevniku se nalaze podaci da su na zenički sektor upućeni 1. i 2. divizion, a 3. divizion je ostao u sastavu glavnine korpusa.

Fond sadrži i naredbu⁹² Štaba 5. korpusa o pohvali 4. i 10. divizije za uspešne borbe na forsiranju reke Bosne i za napad na Kakanj. U gradi ovoga korpusa, kao i kod ostalih fondova nalazi se veliki broj izvora obaveštajnog karaktera. Obaveštajni bilteni 5. korpusa sadrže raznovrsne podatke o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga u Sarajevu i okolini,⁹³ broju tenkova, topova, kamiona i dr. vozila koja su se probila iz Sarajeva prema Brodu, o dislokaciji 369. pešadijske divizije i dr.⁹⁴

⁸² AVII, NOR, K. 771, reg. br. 32-1.

⁸³ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 3/48-4.

⁸⁴ AVII, NOR, K. 462, reg. br. 8-1.

⁸⁵ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 4/7-4.

⁸⁶ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 17/26-8.

⁸⁷ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 17/27-8.

⁸⁸ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 17/30-8.

⁸⁹ AVII, NOR, K. 462B, reg. br. 2/15-1.

⁹⁰ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 3-1.

⁹¹ AVII, NOR, K. 462, reg. br. 8-4.

⁹² AVII, NOR, K. 1418, reg. br. 39-5.

⁹³ AVII, NOR, K. 462A, reg. br. 24-2, reg. br. 25-2.

⁹⁴ AVII, NOR, K. 462A, reg. br. 26-2, reg. br. 27-2.

Komuniciranje Štaba korpusa sa Vrhovnim štabom, 2. armijom⁹⁵ susednim korpusima i potčinjenim jedinicama tokom operacije uglavnom je obavljano depešama, koje skupa sa interpretiranim dokumentima daju celinu zbivanja na frontu 5. korpusa. Depeše upućene Vrhovnom štabu tokom februara, marta i aprila⁹⁶ pružaju podatke o sarajevskoj operaciji i detaljno izveštavaju o stanju na sektoru dejstva⁹⁷ počev od 21. februara kada na zahtev Vrhovog štaba dostavljaju raspored svojih snaga u regionu Sarajevo — Kreševo — Travnik. Depešama⁹⁸ od 22. februara izveštavaju Vrhovni štab o stanju neprijateljskih fortifikacijskih objekata u Sarajevu, a 11. marta predlažu kako da se likvidira neprijateljski garnizon i daju plan napada na grad.⁹⁹ Vrhovni štab izveštavaju o situaciji u gradu gde Nemci pripremaju miniranje svih vitalnih objekata¹⁰⁰ i svih mostova, zatim o frekvenciji saobraćaja na komunikaciji Sarajevo — Brod o masovnoj pljački¹⁰¹ narodne imovine u gradu od strane okupatora i domaćih izdajnika, nasilnoj mobilizaciji i odvođenju ljudstva. Svakodnevno su stizala obaveštenja o utvrđivanju neprijatelja u Sarajevu, organizovanju spoljne odbrane i dolasku i odlasku jedinica iz garnizona.

ARHIVSKA GRAĐA 3. DIVIZIJE

Arhivska grada 3. divizije sadrži izvore o učešću ove divizije u izvođenju sarajevske operacije. Zapovest¹⁰² od 7. marta precizira aktivnost na otseku Vojkovići — Brenovac sa težnjom da se što pre osvoje dominantni položaji za napad na Sarajevo i istovremeno olakša situacija 29. diviziji na Ivan-sedlu. U naređenjima¹⁰³ od 8. i 11. marta razmatra se problem osvajanja naseljenih mesta sa konstatacijom da borbama za oslobođenje Sarajeva treba dati odgovarajući značaj sa operativno strategijske pozicije. Podatke o koordiniranim operativnim dejstvima sadrže zapovesti¹⁰⁴ od 14. i 25. marta za napad ka Palama. Da bi neprijatelja uznemirivali, nanosili mu gubitke i dezorganizovali formirana¹⁰⁵ je grupa bataljona za dejstva preko Igmana u pravcu Hadžića. Izvori sadrže podatke o vrlo teškim borbama, prodoru neprijatelja preko Igmana na Lediće u bok i leđa rasporeda 3. divizije. Za kompleksno sagledavanje dejstva ove divizije u toku marta na položajima Crvene stijene, Čelopek, Gradina, Višnja, Prača, Renovica, Bistročaj, Trebečaj, Turovo, Trnovo, podatke sadrži operacijski izveštaj.¹⁰⁶

Izvori primarne vrednosti o oslobođenju Sarajeva jesu zapovesti¹⁰⁷ od 3. aprila za opšti napad i preuzimanje inicijative na sektoru Vojkovići — Jablanica — Vijenac i od 5. aprila za napad na grad. Situacija za napad bila je povoljna jer neprijatelj hitno evakuiše trupe i materijal

⁹⁵ AVII, NOR, K. 462B, reg. br. 5-1.

⁹⁶ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 3-3, reg. br. 4-3, reg. br. 5-3.

⁹⁷ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 3-98-3, K. 462B, reg. br. 21/21-2.

⁹⁸ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 3-103-3, reg. br. 3-104-3.

⁹⁹ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 4-61-6.

¹⁰⁰ AVII, NOR, K. 51, reg. br. 3-12-3.

¹⁰¹ AVII, NOR, K. 462A, reg. br. 1-4, reg. br. 4-4, reg. br. 3-4.

¹⁰² AVII, NOR, K. 756, reg. br. 12-1.

¹⁰³ AVII, NOR, K. 758, reg. br. 2/8, reg. br. 3/8.

¹⁰⁴ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 43-1, reg. br. 13-1.

¹⁰⁵ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 14/1.

¹⁰⁶ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 11-2.

¹⁰⁷ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 15-1, reg. br. 16-1.

dolinom Bosne. Divizija je dobila zadatak da dejstvuje opštim pravcем Jablanica — Crveni klanac — Kasindo — Vraca — Vojnotehnički zavod i izbije na levu obalu Miljacke. Operacijski dnevnik¹⁰⁸ skupa sa zapovestima i naređenjima daje mogućnost primene komparativnih metoda u analizi i zaključcima. Građa je sačuvana u kontinuitetu, o daljim dejstvima¹⁰⁹ prema Kiseljaku i Visokom, zatim zaslужni odmor i tada angažovanje u pravcu Zenice. Svojim sadržajem kao izvor skreće pažnju bojna relacija¹¹⁰ inžinjerijskog bataljona o izgradnji mostova koje je ozlojeđeni neprijatelj rušio u paničnom bekstvu, kao bojna relacija Artillerijskog diviziona o manevrima i sadejstvu sa pešadijskim jedinicama.

Građa sadrži dokumentarni materijal o pripremi neprijatelja da brani Sarajevo još u februaru,¹¹¹ zatim izveštaji od 15. marta i 1. aprila o rasporedu i jačini nemačko-ustaških formacija u široj okolini Sarajeva, situaciji u gradu gde su otpočele odmazde i streljanja.

U fondu se nalaze i depeše¹¹² primljene i poslate na vezi sa višim komandama i potčinjenim brigadama, pregled brojnog stanja ljudstva, naoružanja i tehnike na dan 1. aprila,¹¹³ pregled izvedenih akcija i operacija u periodu od 1. januara do 15. maja, skice:¹¹⁴ rasporeda jedinica za vreme borbi za oslobođenje Sarajeva. Istorijati¹¹⁵ divizije predstavlja izvorni materijal i sadrži podatke da je 3. divizija od kraja januara orijentisana u pravcu Sarajeva.

ARHIVSKA GRAĐA 29. DIVIZIJE

29. divizija uključila se u izvođenje sarajevske operacije izbijanjem na Ivan-sedlo 4/5. marta. Arhivska građa sadrži izvore o dejstvu na pravcu Konjic — Bradina — Ivan-sedlo.¹¹⁶ Naredenjem 12. hercegovačkoj brigadi od 7. marta¹¹⁷ izložena je situacija na prostoriji Sarajeva, koncentracija neprijatelja na sektoru Tarčin — Pazarić, borbe na Ivan-sedlu i namera da se snage 29. divizije što više približe Sarajevu. U prvoj polovini marta izvori¹¹⁸ sadrže podatke da je glavni zadatak 29. divizije organizovanje solidne odbrane postignutih položaja na prostoru Bradina — Ivan-sedlo. Operacijski izveštaj¹¹⁹ za prvu polovinu marta i naređenje od 13. marta prikazuju stanje posle oslobođenja Hercegovine i potrebu da se izvrše potrebne pripreme za predstojeće ofanzivne pokrete u pravcu Sarajeva. Građa dalje sadrži podatke o periodu frontalnih borbi na Ivan-sedlu.

Arhivski izvori¹²⁰ iz ovoga perioda pokazuju kakav je strategijski značaj imalo Ivan-sedlo za ovladavanje širom prostorijom Sarajeva i sa-

¹⁰⁸ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 21-2.

¹⁰⁹ AVII, NOR, K. 759, reg. br. 21-8, K. 756, reg. br. 20-1, reg. br. 21-1.

¹¹⁰ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 25-2, K. 797, reg. br. 2-11/7.

¹¹¹ AVII, NOR, K. 757, reg. br. 7-1, reg. br. 8-1, reg. br. 15-1.

¹¹² AVII, NOR, K. 757, reg. br. 2-3.

¹¹³ AVII, NOR, K. 756A, reg. br. 2-4, K. 756, reg. br. 29-2.

¹¹⁴ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 52-2, K. 756A, reg. br. 4-3, K. 756, reg. br. 47/2, reg. br. 39-2.

¹¹⁵ AVII, NOR, K. 756, reg. br. 1-5.

¹¹⁶ AVII, NOR, K. 1151-II, reg. br. 23-9.

¹¹⁷ AVII, NOR, K. 1151-II, reg. br. 18-9, K. 395, reg. br. 13-1.

¹¹⁸ AVII, NOR, K. 1151-II, reg. br. 24-9, K. 1153-II, reg. br. 2/8-4, reg. br. 2/12-4.

¹¹⁹ AVII, NOR, K. 1151-II, reg. br. 25-9.

¹²⁰ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 15-1.

mim gradom, naročito posle formiranja Operativnog štaba sarajevske grupe korpusa. Zapovest od 27. marta i operativni izveštaj za drugu polovinu marta predstavljaju osnovne arhivske izvore o žestokim borbama na Ivan-sedlu. Neprijatelj se uporno branio i posle krvavih borbi od 28. do 31. marta, 29. divizija prebaćena je da dejstvuje ofanzivno na prostoru Blažuj — Kiseljak i Raštelica — Pazarić.

Od 1. aprila snage divizije su angažovane na komunikaciji Ivan-sedlo — Tarčin — Hadžići — Kiseljak. Tada je formiran Operativni štab grupe brigada (10, 11. i 14. hercegovačka). Zapovest od 4. aprila odnosi se na napad sa prostora Kreševa na prostor od Blažuja do Kiseljaka i istovremeno prema Ivan-sedlu, Tarčinu, Pazariću, Hadžiću i Blažuju. U operacijskom izveštaju nalaze se podaci o borbama na komunikaciji Blažuj — Kiseljak protiv jakih neprijateljskih snaga koje su iz Sarajeva odstupale. Delovi 29. divizije prešli su u napad 4. aprila i uzeli Mali Ivan, Ivan-sedlo, Vihor, Korču, zatim Raštelicu, Tarčin i Pazarić. Pored navedenih izvora, i dokumenata nastalih u komunicirajućoj divizije i Operativnog štaba Grupe korpusa fond sadrži i operacijski dnevnik¹²¹ sa velikim brojem vrednih podataka koji mogu razjasniti i dopuniti zbivanja. Tako operacijski dnevnik sadrži podatke o uspešnom sadejstvu Artiljerijske brigade u periodu od 1. do 9. aprila, naročito pri likvidaciji Ivan-sedla. Fond raspolaže istorijatom divizije koji sumarno prezentira podatke o učešću u sarajevskoj operaciji.

Dokumenti¹²² obaveštajnog karaktera prikazuju situaciju u prvoj polovini marta i daju pregled formacije neprijateljskih jedinica na sektoru Sarajeva.

Fond raspolaže velikim brojem depeša¹²³ primljenih i poslatih na vezi sa višim i potčinjenim štabovima koje na svoj karakterističan način informišu o nizu događaja i situacija.

ARHIVSKA GRAĐA 37. DIVIZIJE

U sastavu 2. udarnog korpusa učestvovala je 37. divizija u izvođenju sarajevske operacije. Fond 37. divizije sadrži operacijski izveštaj¹²⁵ za prvu polovinu marta o dejstvima na sektoru Goražde — Pale. Posebno teške borbe vođene su od 10. do 12. marta na prostoriji Jelovica — Kaluđeri — Podvitez — Goleš kada su primorali neprijatelja da dovlači nova pojačanja. Zaključak izveštaja sadrži zanimljive podatke: nepripremljenost za vođenje frontalnih borbi, slab smeštaj ljudstva u popunjениm selima, nedovoljna ishrana, slaba odeća itd. U građi se nalaze izvori o daljem nastupanju i zatvaranju komunikacije Pale — Renovica — Goražde. Situaciju na položajima u drugoj polovini marta prikazuju i operacijski izveštaj, izvod iz operacijskog dnevnika i skica sopstvenih i neprijateljskih položaja. Oni su objedinjeni i čine jednu arhivsku jedinicu,¹²⁶ koja se odnosi na aktivnost 37. divizije na prostoru Stambol-

¹²¹ AVII, NOR, K. 1146-II, reg. br. 17-3.

¹²² AVII, NOR, K. 1146-II, reg. br. 6-7, reg. br. 2-7.

¹²³ AVII, NOR, K. 1147-I, reg. br. 8-3, reg. br. 10-3, reg. br. 7-3.

¹²⁴ AVII, NOR, K. 1147-I, reg. br. 2-6, reg. br. 6-6, reg. br. 7-6, reg. br. 8-6, reg. br. 10-6, reg. br. 12-6, reg. br. 15-6, reg. br. 9-6, reg. br. 16-6, K. 1147-I, reg. br. 2-6.

¹²⁵ AVII, NOR, K. 1254, reg. br. 23-2.

¹²⁶ AVII, NOR, K. 1254, reg. br. 45-2, reg. br. 39-2, reg. br. 43/2.

čić — Pale — Mokro — Sokolac. Navedeni dokumenti ističu upornost, neustrašivost i disciplinu boraca nasuprot nedovoljnoj snalažljivosti u frontalnim borbama.

Tokom borbi na prilazima Sarajevu nastali su dokumenti¹²⁷ o dejstvima od Crvenih stijena preko Orlove stijene do Pustopolja i o učešću 3. i 4. sandžačke brigade u ovladavanju gradom na levoj obali Miljacke. Divizija je napadala prostor Pale — Mokro — Sokolac i naterala neprijatelja da se pod borbom povlači za Sarajevo. Izveštaj¹²⁸ od 7. aprila detaljno prikazuje oslobođenje Sarajeva. Divizija je 8. aprila dobila zadatak da posedne teritoriju Višegrad — Srebrenica — Vlasenica, izuzev 3. sandžačke brigade koja je orijentisana prema Semizovcu i Visokom. Operacijski dnevnik,¹²⁹ zatim dokumenti obaveštajnog karaktera o položaju, naoružanju i slabom moralnom stanju neprijateljskih jedinica i drugi izvori¹³⁰ omogućavaju kritičku analizu i objektivan pristup činjenicama prošlosti.

ARHIVSKA GRAĐA 27. DIVIZIJE

U redovnom izveštaju¹³¹ Štabu 3. korpusa od 16. marta, iznose podatke o aktivnosti potčinjenih jedinica u prvoj polovini marta na teritoriji Bratunca i Srebrenice protiv ustaških bandi i dolasku u Podromaniju. Dokumenat predstavlja vredan izvor i daje podatke o situaciji na prostoru Romanije gde je protivnik u cilju odbrane Sarajeva sa ovoga pravca zauzeo po dubini prirodno jake položaje i fortifikacijski ih ojačao za najuporniju odbranu. Kraći izveštaj¹³² od 9. marta sadrži podatke da je 19. birčanska brigada zauzela Sokolac. Za isti period vezana je zapovest,¹³³ nastala 13. marta da u okviru opšteg zadatka likvidiraju uporišta na liniji Pohovac — Podromanija, preseku komunikaciju između Čavčijeg polja i Crvenih stijena te spreče nadiranje jačih neprijateljskih formacija sa Crvenih stijena. Ovladavanje Crvenim stijenama omogućavalo je 27. diviziji proboj ka Sarajevu.

Osnovni istorijski izvor za izučavanje operativnih dejstava u aprilu, predstavlja izveštaj¹³⁴ 3. korpusu od 21-og. Dokumenat izlaže situaciju od početka aprila u okviru zadatka da napadnu i likvidiraju neprijateljsku grupu na sektoru Podromanija — Romanija, ovlađaju Crvenim stijenama i pripreme uslove za napad na Sarajevo. Obuhvata borbe za sam grad 5. aprila preko linije Gnjilo brdo — Mali glog i nadiranje do Sarajeva kod Vratnika. Izveštaj sadrži podatke i o učešću 27. divizije u borbama za oslobođenje Zavidovića. U fondu se nalaze izveštaji¹³⁵ od 3. i 7. aprila koji takođe detaljno prikazuju borbe za Sarajevo i daju pregled neprijateljskih i sopstvenih gubitaka i ratnog plena.

¹²⁷ AVII, NOR, K. 1254, reg. br. 48-2, reg. br. 10-3, reg. br. 10-56/3.

¹²⁸ AVII, NOR, K. 395, reg. br. 14-1, K. 1254, reg. br. 53-2.

¹²⁹ AVII, NOR, K. 1254, reg. br. 10-3, reg. br. 20-2, reg. br. 22-2, reg. br. 40-2, reg. br. 44-2, reg. br. 49-2.

¹³⁰ AVII, NOR, K. 1255, reg. br. 1-9, K. 1254, reg. br. 41-2, reg. br. 51-2, reg. br. 3-1, reg. br. 2/1, reg. br. 1-1, 6-1, 4-1.

¹³¹ AVII, NOR, K. 1111, reg. br. 10-2.

¹³² AVII, NOR, K. 1111, reg. br. 9-28.

¹³³ AVII, NOR, K. 1111, reg. br. 2-21.

¹³⁴ AVII, NOR, K. 1111, reg. br. 20-22.

¹³⁵ AVII, NOR, K. 1111, reg. br. 12-22, reg. br. 1-22.

Operacijski dnevnik¹³⁶ za dejstva u sarajevskoj operaciji koncizno, bez širih objašnjenja i detalja izlaže situaciju. Dokumentarni materijal sadrži i nekoliko obaveštajnih izveštaja¹³⁷ o jačini neprijateljskih snaga, stanju na komunikaciji Podromanja — Sarajevo gde su raspoređena neprijateljska uporišta Velika gradina, Čavče polje, Crvene stijene, Stambolčić, Pohovac. U istraživačkom radu treba sagledati podatke koji se nalaze u knjizi deceša¹³⁸ upućenih 3. korpusu iz marta meseca da planiraju pokret na prostoriju Bratunac — Srebrenica, o napadu na Podromaniju i Pohovac.¹³⁹ Deo deceša iz aprila sadrži podatke o nastupanju posle oslobođenja Sarajeva prema Varešu i Brezi. Noću 11/12. aprila dolinom Krivaje izbili su pred Zavidoviće i učestvovali u oslobođenju ovog grada.¹⁴⁰

Arhivski fond sadrži jedan interesantan izveštaj¹⁴¹ o moralno-političkom stanju u diviziji u februaru i martu. Dokument sadrži podatke o političkom radu sa novodošlim borcima i sa narodom na terenu. O tradicionalno humanom odnosu NOVJ prema stanovništvu svedoči i primer 27. divizije, gde se celokupni sastav odrekao dnevnog sledovanja zejtina i jednog obroka hleba u korist žitelja Glasinca. Tom prilikom su sakupili 1000 kg brašna i 100 l zejtina i predali NOO Glasinac.

ARHIVSKA GRAĐA 38. DIVIZIJE

Arhivski fond 38. divizije sadrži veliki broj dokumenata o sarajevskoj operaciji počev od izvoda¹⁴² iz operacijskog dnevnika za period od 1. do 15. marta gde je iznesen pregled opštег stanja u neprijateljskom garnizonu u Sarajevu ispred koga je isturena odbrana na liniji Crvene stijene — Čavče polje — Podromanja — Baltiči. O naporima da zauzmu Sokolac, kao izvor služi zapovest¹⁴³ od 7. marta. Citirani dokumenat, kao i naredjenja i zapovest¹⁴⁴ od 5. i 13. marta dopunjavaju i uobičavaju opštu sliku, što omogućava svestrane zaključke o borbama i situaciji u prvoj polovini marta sa krajnjim ciljem da se od 15. marta pristupi likvidaciji neprijateljskog uporišta Crvene stijene.¹⁴⁵

Za situaciju u drugoj polovini marta fond raspolaže sa nekoliko dokumenata o pokušaju neprijatelja da zauzme Sokolac,¹⁴⁶ o rasporedu snaga¹⁴⁷ od Sarajeva prema Sokolcu, Palama i Ivan-sedlu, zatim da je neprijatelj odbačen na pravcu Sarajevo — Kalinovik i drži komunikaciju Sarajevo — Kiseljak. Izvod iz operacijskog dnevnika¹⁴⁸ je sačuvan za period od 16. marta do 6. aprila i sadrži podatke o velikim borbama kod Pustopolja, Mokrog, Grada, Triješnje, Kose, Crnog vrha.

¹³⁶ AVII, NOR, K. 1111, reg. br. 15-22.

¹³⁷ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 40-4, K. 1258, reg. br. 3-8, reg. br. 5-8.

¹³⁸ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 3-8.

¹³⁹ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 3/14-8.

¹⁴⁰ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 3/15-8.

¹⁴¹ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 16-6.

¹⁴² AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 4-6.

¹⁴³ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 35-5.

¹⁴⁴ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 34/5,35-5, reg. br. 36-5.

¹⁴⁵ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 1258, reg. br. 36/5.

¹⁴⁶ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 56-5.

¹⁴⁷ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 40-5, reg. br. 41-5.

¹⁴⁸ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 8-6.

Za dejstva početkom aprila na prilazima Sarajevu podatke sadrži izveštaj od 4-og i zapovest od 3. aprila.¹⁴⁹ To je period ubrzanog izvlačeњa neprijateljskih snaga u pravcu severa i borbi na Oštroj glavi, Crnom vrhu i Starom Gradu. Za čitav period sarajevske operacije sačuvani su izvodi iz operacijskog dnevnika¹⁵⁰ u kojima se nalaze interesantni opisi situacije u toku neposrednog zauzimanja Sarajeva, o oštrim borbama kod električne centrale, boravku u ovom gradu od 5. do 8., zatim pokret od 8. do 15-og i smeštaj u Varešu. Takođe je sačuvan i operacijski dnevnik¹⁵¹ sa istovetnim podacima kao u izvodima iz operacijskog dnevnika.

Fond raspolaže sa nekoliko izveštaja¹⁵² obaveštajnog karaktera, o radu izviđačkih jedinica, četničkim grupama na terenu, organizovanju obaveštajnih centara, o zbirnim podacima gubitaka divizije od 23. marta do 6. aprila.

Za kompletno i sveobuhvatno izučavanje izvori sadrže i knjige depeša¹⁵³ pripremljenih i poslanih na vezi sa 3. korpusom, i sa potčinjenim brigadama.

ARHIVSKA GRAĐA 4. DIVIZIJE

Arhivska građa sadrži izvore o učešću ove divizije u sarajevskoj operaciji. Tokom prve polovine marta nastao je jedan broj naređenja i zapovesti¹⁵⁴ o dejstvu divizije na komunikaciji Kiseljak — Busovača — Zenica gde je neprijatelju presečena odstupnica na sever na najosetljivijem mestu. Naređenjem od 5. marta predviđen je napad na prostoriju Busovača — Kruščica — Vitez — Bukve — Stranjani sa namerom da dezorganizuju odbranu neprijatelja i ugroze njegovu pozadinu.

Naređenja¹⁵⁵ od 24. i 25. marta sadrže podatke o pripremi, sređivanju i osposobljavanju jedinica 4. divizije za predstojeći napad na Sarajevo i izdvajajući 11. krajiške brigade iz sastava divizije. U fondu se nalaze naređenja¹⁵⁶ od 31. marta za pokret i od 2. aprila da se što brže prebace preko komunikacija u dolini Stavnje i izbiju na prostoriju Sekonosići — Hadžići — Gajevi — Sudići gde treba da se povežu sa snagama 3. korpusa i pripreme za naredne zadatke. Zapovest¹⁵⁷ od 6. aprila značajna je kao izvor ne samo zbog operativnih dejstava, već što razmatra odnos prema državnoj i privatnoj imovini i održavanju reda.

Uporedne metode istraživanja omogućavaju operacijski izveštaji. Izveštaj iz marta¹⁵⁸ sadrži podatke o dejstvima na levoj obali Lašve, prema Vitezu, kod Grahovičića, napadu na Han Kumpaniju. Prema izveštaju od 30. marta, izvršena je koncentracija i raspored divizije za forsiranje Bo-

¹⁴⁹ AVII, NOR, K. 1259, reg. br. 12/2, reg. br. K. 1258, reg. br. 6-6.

¹⁵⁰ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 44-5.

¹⁵¹ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 54-5.

¹⁵² AVII, NOR, K. 409, reg. br. 42/2-4, reg. br. 42/3-4, reg. br. 42/4-4, K. 1258, reg. br. 6-2-8, reg. br. 3-6.

¹⁵³ AVII, NOR, K. 1258, reg. br. 6-7, reg. br. 1-7, reg. br. 7-7, K. 1259, reg. br. 8/11, reg. br. 3/7.

¹⁵⁴ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 19-1, reg. br. 20-1, reg. br. 21-1, reg. br. 22-1, reg. br. 26-1.

¹⁵⁵ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 29-1, reg. br. 30-1.

¹⁵⁶ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 34-1.

¹⁵⁷ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 36-1.

¹⁵⁸ AVII, NOR, K. 771, reg. br. 1-8.

sne, i likvidaciju Kaknja i ostalih uporišta. Operacijski izveštaj¹⁵⁹ za april daje podatke o položaju potčinjenih brigada prvih dana aprila na sektoru Borovnice, Busovače, Vareša i Visokog. Divizija se nalazila na polaznim položajima prilikom napada na Sarajevo i potom se uključuje u obezbeđenje oslobođenog grada. Aktivna je u oslobođanju Busovače, forsiranju Lašve, zauzimanju Raspotočja.

Vojno informativni izveštaji prikazuju stanje neprijateljskih formacija, situaciju u Sarajevu, Visokom, na sektoru Busovače i Viteza, saobraćaj dolinom Bosne.¹⁶⁰ Obaveštajni podaci od 5. aprila obaveštavaju¹⁶¹ o prilikama na zeničkom sektoru, posadama neprijateljskim u Vranduku, levom obalom Bosne, u Zenici i Lašvi. Bojna relacija Artiljerijskog divisiona¹⁶² sadrži podatke o sadejstvu sa pešadijom, akcijama prilikom prelaza reke Bosne kod Kaknja i napada na samo mesto. Relacija je opremljena skicama navedenih akcija.

ARHIVSKA GRAĐA 10. DIVIZIJE

Arhivska građa 10. divizije sadrži podatke o učešću ove divizije u sarajevskoj operaciji. Od dokumenata naredbodavnog — inicijativnog karaktera u fondu se nalazi zapovest¹⁶³ od 13. marta o koncentraciji potčinjenih snaga na prostoriji Fojnica — Kreševo gde će glavnina pristupiti pripremi, popuni, sređivanju i odmoru za predstojeće zadatke. Prema zapovesti¹⁶⁴ od 28. marta snage ove divizije prelaze komunikaciju Kiseljak — Busovača, forsiraju reku Bosnu kod Kaknja radi zauzimanja polaznih položaja za napad na Sarajevo sa severne strane. Naređenje¹⁶⁵ od 31. marta predviđa zauzimanje položaja Tešivo — Kraljeva Sutjeska — Poljani — Lučići — Trnovci — Haljinići — Bjelavići sa osiguranjem pravca Vareš — Breza. Prema izvorima,¹⁶⁶ sledećeg dana obustavljen je prelaz komunikacije Vareš — Visoko, da bi izbegli neprijateljske trupe iza leđa. Zapovest¹⁶⁷ od 6. aprila sadrži podatke o dejstvu opštih pravcem Tihovići — Kobilja glava — pirotehnički zavod — kasarna kralja Aleksandra — Jošanica — Dolac i likvidiranju neprijateljskih uporišta Vogošča — Ilijaš — Podlugovi i Semizovca.

U arhivskom fondu nalazi se druga grupa dokumenata koji saopštavaju rezultate postavljenih zadataka. To je operacijski izveštaj¹⁶⁸ o dejstvima u martu na sektoru Kiseljak — Busovača i duž komunikacije Konjic — Sarajevo, od Tarčina do Blažuha sa iscrpnim podacima o gubicima i plenu, zatim operacijski izveštaj¹⁶⁹ za period od 28. marta do kraja aprila o prelazu jedinica 10. divizije preko komunikacije Kiseljak — Busovača i forsiranju reke Bosne, razbijanju snaga Divizije »Princ Eugen« sa grupom ustaša i četnika na pravcu Vareša i Breze. Poseban

¹⁵⁹ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 2-8.

¹⁶⁰ AVII, NOR, K. 772, reg. br. 7-6, reg. br. 9-6, reg. br. 10-6, reg. br. 15-6.

¹⁶¹ AVII, NOR, K. 772, reg. br. 17-6.

¹⁶² AVII, NOR, K. 773A, reg. br. 3-8.

¹⁶³ AVII, NOR, K. 858, reg. br. 3-12.

¹⁶⁴ AVII, NOR, K. 858, reg. br. 2/4-5.

¹⁶⁵ AVII, NOR, K. 858, reg. br. 2/7-5.

¹⁶⁶ AVII, NOR, K. 858, reg. br. 2/8-5.

¹⁶⁷ AVII, NOR, K. 858, reg. br. 2/9-5.

¹⁶⁸ AVII, NOR, K. 858, reg. br. 10-2.

¹⁶⁹ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 13-2.

značaj ima deo izveštaja koji se odnosi na intenzivne borbe 5. i 6. aprila na Semizovac, Brezu, Visoko i druga neprijateljska uporišta i potom gonjenje neprijatelja u pravcu Zenice i oslobođenje ovoga grada. Fond raspolaže posebnim operacijskim izveštajem¹⁷⁰ Artiljerijskog diviziona za mart i april i istorijsko-operativnim podacima¹⁷¹ od januara do marta 1945.

Dokumentarni materijal sadrži podatke¹⁷² o jačini i sastavu neprijateljskih jedinica i brojno stanje ljudstva 10. divizije u toku 1945. godine. Pored pisanih dokumenata, u naučnoistraživačkom radu vredan izvor predstavljaju knjige i skupine depeša¹⁷³ na vezi sa drugim štabovima i potčinjenim jedinicama. Vredno je istaći depešu od 11. aprila da su snage Zeničkog sektora preduzele opšti napad na Zenicu i da se napadu pridružuje i 10. divizija. Arhivskom fondu 10. divizije pripada još jedna knjiga primljenih i poslatih depeša¹⁷⁴ na vezi sa 2. armijom, 5. korpusom, 53. i drugim divizijama. Interesantna je kao arhivski izvor jer sadrži u kontinuitetu poslate i kao odgovor na njih, primljene depeše u jednoj svesci i to za period od 26. februara do 4. jula 1945. godine. Za istraživače i naučne radnike ovaj dokumenat bio je po strani, neuočljiv dovoljno zato što nije arhiviran po principu provenijencije u fondu gde je nastao.

ARHIVSKA GRAĐA 11. KRAJIŠKE BRIGADE

11. krajiska brigada učestvovala je u sarajevskoj operaciji u sastavu 4. divizije i od 25. marta u sastavu Operativne grupe brigada Zeničkog sektora. Arhivski fond sadrži dokument¹⁷⁵ iz marta meseca da su 20. og. predali položaje 13. krajiskoj brigadi i smestili se na prostoriju Maline — Guča gora. Početkom aprila nastalo je naređenje¹⁷⁶ o organizovanju manjih noćnih zaseda na prostoriji Busovače i preduzimaju akcije u Jazvini i Granici.

Osnovne arhivske izvore¹⁷⁷ o dejstvu na terenu Zeničkog sektora predstavljaju operacijski izveštaji za april i bojna relacija za april sa podacima o uspešnim dejstvima na prostoriji jugozapadno od željezničke stanice Busovača, Granica — Jazvine — Bukve — Donje Buselje i na Busovaču. Snage 11. krajiske brigade učestvovale su u oslobođenju Zenice. 10. aprila ušli su u Zenicu i posle pet dana preuzeli pokret prema Travniku i Turbetu.

ARHIVSKA GRAĐA 13. KRAJIŠKE BRIGADE

Arhivska građa 13. krajiske brigade sadrži podatke da je 28. marta brigada angažovana u sastavu Operativne grupe Zeničkog sektora.¹⁷⁸ U fondu se nalaze zapovesti¹⁷⁹ od 28. marta i 5. aprila o napadima na nepri-

¹⁷⁰ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 23-2.

¹⁷¹ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 2-4.

¹⁷² AVII, NOR, K. 855, reg. br. 1/7-4.

¹⁷³ AVII, NOR, K. 855, reg. br. 3-9, reg. br. 4-9, reg. br. 2-9.

¹⁷⁴ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 1-2.

¹⁷⁵ AVII, NOR, K. 771A, reg. br. 26-7.

¹⁷⁶ AVII, NOR, K. 776A, reg. br. 2-13.

¹⁷⁷ AVII, NOR, K. 776, reg. br. 3-8, K. 776A, reg. br. 10/8.

¹⁷⁸ AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 4/5-8.

¹⁷⁹ AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 4/5-8, reg. br. 4/6-8.

jateljska uporišta Počlicu, Veternicu, Ladice, Paljike. Prema izvorima¹⁸⁰ brigada je 7. aprila orijentisana na Počlicu, Vrhovine, Kratinu, Topolu, Dobovac u okviru zadatka Operativne grupe da što jačim pritiskom dejstvuju na komunikaciju Zenica — Busovača i presek komunikaciju Sarajevo — Zenica. Naredenjem¹⁸¹ od 13. aprila 13. krajiška brigada upućena je na novu prostoriju.

Pored citiranih dokumenata, vrednu građu¹⁸² o dejstvu brigade na Zeničkom sektoru predstavlja bojna relacija borbe za Zenicu i operacijski dnevnik. Knjiga poslatih i primljenih depeša¹⁸³ sadrži podatke o neprijateljskim i sopstvenim gubicima i plenu za period od 27. marta do 12. aprila, žestokim borbama na komunikaciji Busovača — Lašva i oslobođenju Zenice. Operativni izveštaj¹⁸⁴ Artiljerijskog diviziona daje podatke o sadejstvu tokom aprila sa brigadom.

18. SREDNJOBOSANSKA BRIGADA

Osnovni izvor o učešću 18. srednjobosanske brigade u borbama na Zeničkom sektoru jesu operacijski izveštaji¹⁸⁵ od 15. i 20. aprila o akcijama na sektoru Zenice i od Zenice prema Žepcu i Doboju. Prvu akciju brigada je izvela na neprijateljsko uporište Kozarac, zatim dejstvuje dolinom Bosne, na Gradišće, Bukovicu, Rosulje, Brezu, Zenicu. Prema naredbi¹⁸⁶ Operativnog štaba grupe brigada Zeničkog sektora 18. srednjobosanska brigada krenula je 14. aprila iz Zenice dolinom Bosne na nove zadatke.

ARHIVSKA GRAĐA JUGOSLOVENSKOG RATNOG VAZDUHOPLOVSTVA¹⁸⁷

1. lovačka eskadrila JA pružala je vatrenu podršku Operativnoj grupi korpusa tokom izvođenja sarajevske operacije. Eskadrila je dejstvovala po planu Generalštaba JA, koji je određivao konkretnе zadatke na osnovu opšte situacije na jugoslovenskom ratištu.

Osnovni izvor o dejstvu 1. lovačke eskadrile sadrži bojna relacija.¹⁸⁸ To su dnevni operativni izveštaji o posrednoj podršci pešadijskih jedinica, dejstvom po saobraćaju, komunikacijama, kolonama i manjim trupama. Eskadrila je 19. marta prvi put dejstvovala na prostoriji Sarajeva, i potom do kraja meseca vrši izviđanja na komunikaciji Sarajevo — Travnik, Iliča — Trnovo, Jablanica — Vojkovići i nadleće Sarajeva. Time je

¹⁸⁰ AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 4/7-8.

¹⁸¹ AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 12-7.

¹⁸² AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 4-8, reg. br. 7-1.

¹⁸³ AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 1-11.

¹⁸⁴ AVII, NOR, K. 1281, reg. br. 4-16.

¹⁸⁵ AVII, NOR, K. 1421, reg. br. 22-7, K. 1421, reg. br. 25-7.

¹⁸⁶ AVII, NOR, K. 1421, reg. br. 23-7.

¹⁸⁷ Građa o JRV u NOR-u objavljena je u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom X, knj. 1-2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1966.

¹⁸⁸ AVII, NOR, K. 1450, reg. br. 8-4.

uglavnom završeno angažovanje vazduhoplovstva u sarajevskoj operaciji, jer planirano bombardovanje Kiseljaka 5. i 6. aprila nije ostvareno zbog oblačnosti.

ARHIVSKA GRAĐA 2. ARMije JA

Arhivska građa 2. armije sadrži podatke o izvođenju sarajevske operacije, jer je ovoj armiji u operativnom pogledu bio potčinjen 3. udarni korpus od januara, a od 17. marta i Sarajevska operativna grupa korpusa. Fond 2. armije sadrži izveštaj¹⁸⁹ upućen Generalštabu JA 10. marta o rasporedu potčinjenih jedinica u istočnoj Bosni i dejstvu 3. korpusa na sektoru Rogatica — Sarajevo u sadejstvu sa 2. korpusom i ostalim jedinicama koje operišu prema Sarajevu.

Knjige dece¹⁹⁰ 2. armije upućenih Generalštabu sadrži predlog od 1. marta da u vezi predstojećih operacija kod Sarajeva, ova armija sa svoje tri divizije i artiljerijom kreće na dolinu Bosne. Dece¹⁹¹ daju pregled zbijanja na Majevici, Trebavi, Ozrenu i Zvijezdi gde četničke grupe ometaju saobraćaj i konsolidaciju narodne vlasti. Ima dosta izveštaja¹⁹² o kretanju neprijateljskih kolona iz Sarajeva prema Bosanskom Brodu i u suprotnom pravcu. Prikazuju dejstva 3. korpusa na prostoru Podromanije i Crvenih stijena sredinom marta¹⁹³ i iznose mišljenje da usled jačine neprijatelja i sopstvene malobrojnosti, 3. korpus gubi snagu i nadmoćnost pre početka odlučujućih operacija.

Po značaju izdvaja se dece¹⁹⁴ od 15. marta kojom Štab 2. armije iznosi predlog o obrazovanju Operativnog štaba za sektor Sarajevo. Sledecog dana traže odgovor o položaju 3. korpusa, koji trpi velike gubitke i dejstvuje nezavisno od ostalih jedinica i od situacije na prostoru Sarajeva. Nekoliko dece¹⁹⁵ razmatra problem velike nestasice pogonskog goriva, što stvara teškoće u celokupnom snabdevanju, evakuaciji i operacijskim zahvatima.

Zanimljive su i dece¹⁹⁶ upućene 3. korpusu u toku sarajevske operacije. Kako je do formiranja Operativnog štaba grupe korpusa za sektor Sarajevo, Štab 2. armije direktno rukovodio akcijama korpusa, 10. marta uputio je naređenje¹⁹⁷ da se povežu sa 2. udarnim korpusom na liniji Mokro — Stambolčić, vrše pritisak na Sarajevo i ugrožavaju komunikaciju Sarajevo — Visoko. Sredinom marta 2. armija uputila je naređenje¹⁹⁸ da veće operacije ne preduzimaju bez sadejstva svih jedinica koje su orijentisane prema Sarajevu i istovremeno obavestila 3. korpus o svome predlogu za formiranje Operativnog štaba.¹⁹⁹ Dece, nastale posle formiranja Operativnog štaba za izvođenje sarajevske operacije, nisu imale operativni karakter, već su se odnosile na snabdevanje i podatke o kretanju ne-

¹⁸⁹ AVII, NOR, K. 272, reg. br. 5-3.

¹⁹⁰ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-1.

¹⁹¹ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-65-1.

¹⁹² AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-74-1, reg. br. 2-76-1, 2-79-1, 2-134-1.

¹⁹³ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-78-1, reg. br. 2-104-1, 2-104-1.

¹⁹⁴ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-104-1, reg. br. 2-109-1.

¹⁹⁵ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-65-1.

¹⁹⁶ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 53-1.

¹⁹⁷ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 53-20/1.

¹⁹⁸ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 53-22/1.

¹⁹⁹ AVII, NOR, K. 42, reg. br. 2-104-1.

prijateljskih formacija, itd. 7. aprila poslato je naređenje²⁰⁰ o uspostavljanju sadejstva 3. korpusa sa ostalim snagama 2. armije na pravcu Zenica — Žepče — Doboј.

U depešama upućenim 5. korpusu ima podataka o izvlačenju nemačkih transporta dolinom Bosne početkom marta,²⁰¹ o jačini neprijateljskog garnizona u Sarajevu. Borci i rukovodioци 2. armije uputili su 5. korpusu čestitku povodom sjajne pobeđe i oslobođenja Sarajeva.²⁰² Za detaljniju analizu obaveštajnih podataka o identifikovanim nemačkim jedinicama u garnizonu Sarajevo, posadama na sektoru od Pala do Mokrog, evakuaciji na sever itd. podatke sadrži knjiga primljenih i poslatih depeša²⁰³ na vezi sa Generalštabom JA, 2., 3. i 5. korpusom.

b. ARHIVA OKUPATORA I KVISLINGA

ARHIVSKA GRAĐA NEMAČKE OKUPACIONE VOJSKE

Arhiv Vojnoistorijskog instituta čuva mikrofilmovanu i deo originalne arhivske građe nemačke okupatorske vojske²⁰⁴ iz perioda drugog svetskog rata. U fondu Vrhovne komande Vermahta nalazi se naređenje²⁰⁵ od 23. februara upućeno komandantu Jugoistoka za sprovođenje firerove zamisli o odbrani Sarajeva. Kontrolu velike teritorije Sarajeva mogu ostvariti jedino pokretnim vođenjem rata i obezbeđenjem železničke i drumske veze Sarajevo — Bosanski Brod. Prema citiranom izvoru, Hitler ističe politički značaj držanja ovoga grada i računa da može doći do kritičnog razvoja situacije. Građa Komande Kopnene vojske pruža podatke o sarajevskoj operaciji u dnevnim izveštajima,²⁰⁶ koji sažeto prikazuju najvažnije poteze i razvoj događaja na prostoru dejstva 21. brdskog armijskog korpusa. Tako dnevni izveštaj za 6. april kazuje da su »planski napustili Sarajevo u krvavoj borbi sa neprijateljem koji je žestoko nadirao«.²⁰⁷ U arhivskom fondu 181. pešadijske divizije nalazi se istorijat²⁰⁸ ove jedinice, sastavljen od grupe autora na čelu sa majorom Harmsom.

Očigledno je da interpretirani izvori ne bi bili dovoljni da pokažu i onu drugu, protivničku stranu operacije. Nedostatak zamenjuju izjave zarobljenika date po završetku rata: generala Lera, komandanta Jugoistoka,²⁰⁹ majora Bema,²¹⁰ komandanta Bataljona za vezu 21. brdskog armij-

²⁰⁰ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 53-24-1.

²⁰¹ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 21-1, reg. br. 21-7, reg. br. 21/8/1. K. 462, reg. br. 1-4.

²⁰² AVII, NOR, K. 277, reg. br. 21-19/1.

²⁰³ AVII, NOR, K. 277, reg. br. 4-2.

²⁰⁴ Izvori o sarajevskoj operaciji objavljeni su u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knj. 4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1979.

²⁰⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), Nemačka arhiva (Na), Nacionalni arhiv Vašington (NAV)-T-78, rolna, film, snimak (F), — 305/6255841-2.

²⁰⁶ AVII, NA, NAV-N-T-78, F. 304/6254711-15, F. 304/6254823-27, F. 304/6254788-92, F. 304/62554750-55, F. 304/6254675-81, F. 304/6254605-10, F. 304/6255157-61, F. 304/6254935-41.

²⁰⁷ AVII, NA, NAV-N-T-78, F. 304/6254675-81.

²⁰⁸ AVII, NA, K. 73, reg. br. 47/4.

²⁰⁹ AVII, NA, K. 70-A/V, f. 1, d. 1.

²¹⁰ AVII, NA, K. 6, f. 5, d. 1.

skog korpusa, Gotfrida Hermana Lešea,²¹¹ ordonansn. oficira 181. pešadijske divizije, kao i drugih pripadnika²¹² 21. brdskog armijskog korpusa, 181. i 369. divizije.

Međutim, dva dokumenta²¹³ sačuvana su u arhivskoj građi 2. i 3. korpusa NOVJ. To je naređenje nemačkog komandanta odbrane Sarajeva generala Katnera od 15. februara o pripremi odbrane Sarajeva i zapovest iz istog perioda za unutrašnju odbranu grada Sarajeva, prema kojoj je grad podeljen na šest odbrambenih uporišta.

ARHIVSKA GRAĐA USTAŠKO-DOMOBRANSKIH JEDINICA, USTANOVA I ORGANIZACIJA²¹⁴

Podatke o sarajevskoj operaciji sadrži arhivska grada NDH, i to dnevna izvešća Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga o dejstvima protiv jedinica Jugoslovenske armije na području Sarajeva, Nevreće i Zenice. Izvešća hronološki prate zbivanja na frontu, daju jednostravnu deskripciju događaja, bez podataka o učesnicima.²¹⁵

²¹¹ AVII, NA, K. 73, f. 4, d. 1.

²¹² AVII, NA, K. 73, f. 4, d. 17, 49, 47, 20, 21; K. 71, f. 1, d. 14; K. 44-F, f. 2, d. 3/122-126, 127-131.

²¹³ AVII, NOR, K. 409, reg. br. 37-4, K. 395, reg. br. 33-2.

²¹⁴ Građa je objavljena u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom. V, knj. 34, Beograd, 1974.

²¹⁵ AVII, NDH, K. 48, reg. br. 1/1-1 do 31/1-1, K. 49, reg. br. 1/1-1 do 14/1-1.

Bibliografija*

a) zbornici sjećanja (i radova) učesnika

TREĆA PROLETERSKA SANDŽAČKA BRIGADA, zbornik sjećanja, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970, knj. I i II;

PETA PROLETERSKA CRNOGORSKA BRIGADA, zbornik sjećanja, Knj. I, II, III, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972. i 1981;

SEDMA CRNOGORSKA OMLADINSKA NOU BRIGADA »BUDO TOMOVIĆ«, zbornik sjećanja, Republički odbor SUBNOR-a, Titograd 1980;

SEDMA KRAJIŠKA BRIGADA, zbornik sjećanja, Opštinska konferencija SSRNJ Mrkonjić Grad, Banja Luka 1978;

OSMA KRAJIŠKA NOU BRIGADA, ratna sjećanja, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1982;

DEVETA KRAJIŠKA BRIGADA »SIMO ŠOLAJA«, zbornik sjećanja, Opštinski odbor SUBNOR-a Kupres, Beograd 1979, str. 598;

SEDAMNAESTA MAJEVIČKA BRIGADA, zbornik sjećanja i rada, Univerzal, Tuzla 1980;

DVADESETA ROMANIJSKA (ISTOČNOBOSANSKA) NOU BRIGADA, zbornik sjećanja, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1985;

SARAJEVO U REVOLUCIJI, četvorotomna edicija o revolucionarnom radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu Sarajeva, 4. tom — U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 — april 1945); Istoriski arhiv, Sarajevo 1981;

ISTOČNA BOSNA U NOB-u 1941—1945, sjećanja učesnika, Vojnoizdavački zavod Beograd 1971 — knjiga 2 i 3;

b) ratna štampa jedinica Jugoslovenske armije¹

korpusni listovi:

— »ZASTAVA«, list II udarnog korpusa Jugoslovenske armije, Propagandno odjeljenje II udarnog korpusa, br. 1 i 2/I, Sarajevo 1945;

— »BORAC«, list III udarnog korpusa JA, Propagandno odjeljenje III korpusa Jugoslovenske armije, br. 1/I, Sarajevo 1945;

* Originalna dokumenta koja se objavljuju u ovoj knjizi nalaze se u arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA i neka od njih su objavljena u Zborniku dokumenata i podataka jugoslovenskih naroda, tom IV, zbog toga se pozivi na ova dokumenta (fusnote) odnose isključivo na ovaj tom.

¹ Obuhvaćeni su samo sačuvani listovi združenih jedinica. Bataljonske, divizijske listove te četne, baterijske i druge džepne novine vidi u Bibliografiji izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964. g.

- »NEDELJNI PREGLED«, Propagandno odjeljenje III korpusa JA, br. 11, 12. i 13/I, Tuzla 1945;
- »GLAS UDARNIKA«, list Petog korpusa NOV Jugoslavije (odnosno JA), Propagandno odjeljenje Petog korpusa, br. 3 i 4/I (Travnik) i Sarajevo 1945;

Divizijski listovi:

- »ZVIJEZDA«, list III divizije Jugoslovenske armije, Propagandni odsjek III divizije, br. 1/I, 2-3/I, Cetinje, Sarajevo, 1945;
- »UDARNIK«, omladinski list IV divizije, br. 3/II, Travnik 1945;
- »NAPRIJED«, omladinski list X divizije, Propagandni odsjek X divizije NOVJ, br. 2, 1945;
- »HERCEGOVAČKI UDARNIK«, list XXIX udarne divizije, Političko-prosvjetni otsjek XXIX divizije, br. 1/I, 2/I, 1945;
- »OSVIT« list XXXVII divizije Jugoslovenske armije, Propagandni otsek XXXVII divizije, br. 1/1, Beograd 1945;
- »DIVIZIJSKE NOVINE«, list LIH divizije JA, br. 1/I, Doboј 1945;

Brigadni listovi:

- »POBJEDA«, list IV sandžačke udarne brigade XXXVII divizije Jugoslovenske armije, Propagandni otsjek IV brigade, br. 1 i 2/I, Sarajevo i Pljevlja 1945;
- »PARTIZANSKA RIJEČ«, organ V proleterske (crnogorske) NOU brigade, br. 1/IV, Trnovo 1945;
- »OSVETNIK«, mesečni list V brigade (37. divizije JA), Propagandni otsek V brigade, br. 1/I, Sarajevo 1945;
- »RIJEČ MLADIH«, list Sedme crnogorske omladinske brigade »Budo Tomović«, br. 2/II, Sarajevo 1945;
- »ŠOLAJA«, list IX krajške NOU brigade »Simo Šolaja« X divizije NOVJ, odnosno JA, br. 2/III, Visoko 1945;
- »POBJEDNIK«, list XI hercegovačke udarne brigade, Propagandni odsjek XI hercegovačke udarne brigade, br. 1/2/I, Sarajevo 1945;
- »NAŠA ZVIJEZDA«, list XII hercegovačke NOU brigade, Tehnika XII hercegovačke NOU brigade, br. 4 i 5/II, Mostar 1945;
- »GLAS SLOBODE«, list XIII krajške brigade; br. 3/II, Zenica 1945;
- »HERCEGOVAČKI BORAC«, list XIII hercegovačke brigade XXIX udarne divizije, br. 2-3/I, Ivan sedlo 1945;
- »OMLADINAC«, list XIV hercegovačke omladinske udarne brigade, Propagandni odsjek XIV NOU brigade, br. 2/I, Kreševo 1945;
- »BRIGADIR«, list 21. udarne brigade (38. divizija JA), Propagandni odsek 21. udarne brigade, br. 1/I, Foča 1945;

2. LITERATURA

a) Knjige:

- BIBLIOGRAFIJA IZDANJA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU 1941 — 1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964;
 HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE 1941 — 1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964;

HRONOLOGIJA RADNIČKOG I NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U SARAJEVU I NJEGOVOJ OKOLINI 1919 — 1945, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo 1967;

OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945, knj. 2, Vojnoistorijski institut, Beograd 1958 (I izdanje) str. 571—580 1965 (II izdanje);

ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE JUGOSLAVIJE 1944—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1957;

Čaušević Izudin, OSMA KRAJIŠKA NOU BRIGADA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1981, str. 392—410;

Drulović Čedo, 37. SANDŽAČKA NOU DIVIZIJA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983, str. 220—257;

Donagić Ahmet, DVADESETSEMDA ISTOČNOBOSANSKA NOU DIVIZIJA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983;

Donagić Ahmet — Kazazović Čamil, BORBENI PUT 16. MUSLIMANSKE NOU BRIGADE, Istoriski arhiv, Sarajevo, Tuzla 1981, str. 256—274;

Durišić Mitar, SEDMA CRNOGORSKA OMLADINSKA BRIGADA »BUDO TOMOVIĆ«, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973;

Huilicka Karl, DAS ENDE AUF DEM BALKAN 1944 — 1945, die militärische Raumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht, Mustarschmied, Göttingen 1970;

Hozić Advan, KALJENI NA NERETVI, 17. krajiska narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, — zapisi o ratnim brigadama, Beograd 1975, str. 201—214;

Indić Milan, JURIŠI U DOLINI BOSNE, Grupa bataljona Četvrte divizije (10. I — 29. III 1945), Dom štampe Zenica, Zenica 1984;

Kazazović Čamil, ZENICA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI 1942 — 1945, Muzej grada Zenice, Zenica 1975;

Kazazović Čamil, ZENICA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI 1941—1945, Muzej grada Zenice, Zenica 1985;

Karasijević Drago, PETI UDARNI KORPUS, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1985;

Knežević Rade, BORBE 37. DIVIZIJE U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU, Vojnoistorijski institut, Beograd 1950;

Komnenović Danilo — Kreso Muharem, DVADESETDEVETA HERCEGOVACKA DIVIZIJA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1979;

Mandić Dušan i Petrović Stevan, CRVENO JE ŠUMA PROLISTALA, 18. hrvatska (istočnobosanska) narodnooslobodilačka udarna brigada, zapisi o ratnim brigadama, Narodna armija, Beograd 1983;

Marčeta Gojko, SANDŽAKLIJE NA TROMEDI, 4. sandžačka NOU brigada — zapisi o ratnim brigadama, Narodna armija, Beograd 1975;

Milenović Đuro i Karasijević Drago, JEDANAESTA KRAJIŠKA NOU BRIGADA, Opštinski odbor SUBNOR-a, Bosanska Gradiška 1982;

Popović Savo i Damjanović Branko, ŠESTA KRAJIŠKA NOU BRIGADA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1985;

Radovanović Jovan, RODENDAN NA DRINI, zapisi o ratnim brigadama, Treća proleterska (sandžačka) narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, Beograd 1969;

Seferović Mensur, ISTOČNO I ZAPADNO OD NERETVE, Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada — zapisi o ratnim brigadama, Narodna armija, Beograd 1981, str. 260—267;

Sopić Marko, PRED VRATIMA SARAJEVA, zapisi i sjećanja o narodnooslobodilačkom pokretu i visokofojničkom NOP odredu na području od Sarajeva do Zenice, SUBNOR opštine Visoko, Sarajevo 1970;

Strugar Vlado, RAT I REVOLUCIJA NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1962, str. 330—331;

Schmidt — Richberg Erich, DAS ENDE AUF DEM BALKAN, Kurt Vowickel, Heidelberg 1955;

Schraml Franc, KRIEGSCHAUPLATZ KROATIEN, Kurt Vowickel, Neekargemund 1962;

Vidović Žarko, TREĆA PROLETERSKA BRIGADA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972, str. 345—357;

Vukanović Radovan, DRUGI UDARNI KORPUS, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1982;

Vukanović Radovan, RATNI PUT 3. DIVIZIJE, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970;

Vukosavljević Mladen i Karasijević Drago, PEDESET TREĆA NOU SREDNJOBOSANSKA DIVIZIJA, Zadrugar, Sarajevo (1969);

Zorić Milan, TRINAESTA KRAJIŠKA (GARAVA) BRIGADA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970;

b) *Članci i rasprave:*

Anić Nikola, SARAJEVSKA OPERACIJA, Oslobođenje od 27. marta do 7. aprila 1985. godine;

Antonovski Ivan, SARAJEVSKA OPERACIJA, u Vojnoj enciklopediji, Redakcija Vojne enciklopedije, Beograd 1958. i 1974, II izdanje, sveska 8, str. 395—396, I izdanje, str. 524;

Deura Stevan, ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE — učešće 10. divizije JA, Oslobođenje, Sarajevo 1. do 25. maja 1980;

Dizdarević Mustafa, SARAJEVSKA BITKA — završne operacije za oslobođenje glavnog grada Bosne i Hercegovine, Oslobođenje, Sarajevo od 24. marta do 7. aprila 1965. godine;

Dizdarević Mustafa, ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE SARAJEVA, Oslobođenje Sarajevo, 8. do 22. aprila 1980;

Dukanović Drago, SARAJEVSKA OPERACIJA, Narodna armija od 6. i 9. aprila 1946. godine;

Đurišić Mitar, DEJSTVA 3. UDARNE DIVIZIJE NOVJ U SARAJEVSKOJ OPERACIJI, Vojnoistorijski glasnik, br. 3/1965, str. 3—48;

Janković Nikica, DRUGI ARTILJERIJSKI DIVIZION 2. UDARNOG KORPUSA, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, br. 1/1962, str. 87—104;

Kazazović Čamil, BORILI SMO SE ZA SARAJEVO, Večernje novine Sarajevo od 5. do 8. aprila 1970. godine;

Kosorić Pero, OSLOBOĐENJE SARAJEVA, u ediciji *Istočna Bosna u NOB-u*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, knj. 2, str. 694—700;

Kreso Muhamet, MOSTARSKA I SARAJEVSKA OPERACIJA, u ediciji: *Bitke, borbe i marševi 1941—1945*, Narodna armija, Beograd 1981, str. 275—278;

Lojić Ibrahim, RATNI DNEVNIK, Oslobođenje, Sarajevo 5. do 11. aprila 1973. godine;

Petovar Rudi, SARAJEVSKA OPERACIJA, Sarajevski dnevnik, od 6. aprila 1946. godine;

Sarajlić Abdulah, SARAJEVSKA OPERACIJA (mart—april 1945. godine), Vojnoistorijski glasnik br. 1/1975, str. 163—168;

Terić Vojo, PRIJE SEDAM GODINA — SA DRINE NA SARAJEVO, Nedeljne informativne novine Beograd, 1952. godine;

Uzelac Dušan — Kreso Muharem, SARAJEVSKA OPERACIJA, Oslobođenje Sarajeva od 19. marta do 18. aprila 1975. godine;

Uzelac Dušan, NJEMAČKI PRODOR U ISTOČNOJ BOSNI OD 19. DO 31. MARTA 1945. GODINE (OPERACIJA »MAIGEWITTER«), Vojnoistorijski glasnik Beograd, br. 1/1978;

Vukanović Radovan, OPERATIVNA ISKUSTVA IZ DEJSTAVA GRUPE KORPUSA OKO SARAJEVA I U DOLINI BOSNE, KRAJEM MARTA I POČETKOM APRILA 1945. GODINE, Vojno delo, Beograd, br. 3/1975, str. 212—230;